

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.6>

Andrea Radošević, Marija-Ana Dürrigl

TRI POJMA ZA JEDAN: EKSEMPL, PELDA I PRILIKA. POKUŠAJ ZNAČENJSKOGA I VRSNOGA NIJANSIRANJA U PRIJEVODU LATINSKOGA LEKSEMA EXEMPLUM

dr. sc. Andrea Radošević, Staroslavenski institut, Zagreb
aradosevic@stin.hr orcid.org/0000-0001-8695-0573
dr. sc. Marija-Ana Dürrigl, Staroslavenski institut, Zagreb
duerrigl@stin.hr orcid.org/0000-0002-7715-1953

izvorni znanstveni članak

UDK 091:003.349.1

811.124'373:091

rukopis primljen: 15. siječnja 2021; prihvaćen za tisak: 21. listopada 2021.

U radu se analizira odnos prema višeznačnosti latinskoga leksema exemplum. Problematika žanrovskog pitanja exemplum-a i njegove uporabe još i danas predstavlja izazov raznim istraživačima. Riječ je o pojmu kojim su se u srednjemu vijeku najčešće označavali kratki narativni oblici (egzempl u užem značenju) i retoričke figure. Autori srednjovjekovnih tekstova, uključujući i Johanna Herolta kao autora zbirke propovijedi prema kojoj su nastali glagoljski Disipuli, njime su označavali ona mjesta u tekstu koja su bila obuhvaćena egzemplifikacijom. U glagoljskim Disipulima na mjestu lat. exemplum-a pojavljuju se leksemi iz triju idioma: eksempl, pelda, prilika. Istraživanje podznačenjskih valera navedenih triju bliskoznačnica pokazalo je postojanje određene dosljednosti u njihovoj uporabi. Exemplum se prevodi kao pelda kada se odnosi na paradigmatički primjer, znatno rjeđe na retoričku figuru. Prilika se pojavljuje na mjestima na kojima je exemplum označavao retoričku figuru, biblijsku parabolu, samo katkad paradigmatički primjer. Srednjovjekovni exemplum kao kratki narativni oblik prevodi se isključivo

latinizmom eksempl. U radu se istražuje pokušaj razlikovnoga terminološkoga obilježavanja latinskoga pojma u glagoljskom rukopisu s ciljem utvrđivanja načela na temelju kojih se provodio izbor triju bliskoznačnica.

Gljučne riječi: exemplum; srednji vijek; glagoljski rukopis; zbirka propovijedi

1. Uvod

U srednjovjekovnoj književnosti *exemplum* je kao (mala) književna vrsta među najzastupljenijima ili najbrojnijima, i na latinskom i na vernakularnim jezicima, ali njegova definicija i žanrovsko određenje još su u velikoj mjeri otvoreno pitanje. O pitanjima što je to *exemplum*, što ga razlikuje od drugih žanrova, je li to uopće žanr ili alat (kao svojevrsno pripovjedno pomagalo) napisano je mnogo studija i postoje razna mišljenja.¹

Najvažnija je razlika između *exemplum*-a kao termina u retoričkoj teoriji gdje se odnosi na dokaz dobiven analogijom (povijesna istina) i egzemplja kao kratkoga didaktičnog narativa (Palmer 1996: 582; Demoen 1997: 152). Povijest egzemplja počinje s Aristotelom koji ga opisuje kao jednu od dvije metode uvjeravanja: egzempl ili primjer (*parádeigma*) i *entimem* (Lyons 1989: 6; Demoen 1997: 128). Aristotel razlikuje dvije vrste primjera: one koji su se dogodili u prošlosti (povijesni egzempl) i one fikcionalne, koji se pak dijele na parabole i basne (Lyons 1989: 7). Pri tome su parabola i basna „izmišljeni primjeri”, a *parádeigma* obuhvaća historijski potvrđene događaje i osobe (Pšihistal 2001: 142; Tucker 1998: 334).

¹ Pitanjem *exemplum*-a još od 19. stoljeća bavili su se brojni istraživači. Zbog prostorne ograničenosti nismo u mogućnosti navesti veći broj radova, no zato smo nastojali iznijeti popis barem onih najvažnijih studija posvećenih pitanju rasvjetljavanja ovoga pojma, a koje sadrže i detaljan popis istraživanja posvećenih problematici antičkoga i srednjovjekovnoga *exemplum*-a. Detaljan pregled znanstvenih studija v. u: Crane 1890; Tubach 1969; Schenda 1969; Kemmler 1984; Vitale-Brovarne 1980; Lenhoff 1989; Lyons 1989; Schmitt 1985; Le Goff 1989; Bremond, Le Goff i Schmitt 1996; Palmer 1996; Demoen 1997; Tucker 1998; Louis 2011, 2013; Berlioz 1980; Berlioz i Polo de Beaulieu 1994, 1998; Tilliette 1998; Moos 1988, 1998; *Rhétorique et histoire* 1980; *Les Exempla médiévaux* 1992, 1998; *Le Tonnerre des exemples* 2010. Ovdje je potrebno spomenuti kako su pod vodstvom Jacquesa le Goffa vodeći svjetski medievisti stvarali golemu digitalnu bazu srednjovjekovnih egzemplja koja se nalazi na adresi <http://gahom.ehess.fr>. U sklopu te mrežne stranice u bazi *Thesaurus Exemplorum Medii Aevi* (ThEMA), koju vode Jacques Berlioz, Marjorie Burghart, Pascal Collomb i Marie Anne Polo de Beaulieu, a u čiju je izradu bilo uključeno 30-ak svjetskih medievista, nalazi se ukupno oko 10000 egzemplja pretraživih prema više od 2000 ključnih riječi. Više o samom projektu v. u Polo de Beaulieu i Berlioz 2005; Collomb i Marie Polo de Beaulieu 2009.

U klasičnoj se retorici parabola (*similitudo*) smatrala podvrstom *exemplum*-a (primjera), tj. njegovom varijantom kao *exemplum fictum* (Morabito 2000: 436). Kao retorička figura, tj. vrsta proširene usporedbe (*comparatio, similitudo, homoiosis*), katkad se teško razlikovala od srodnih figura kao što su *collatio, exemplum (parádeigma)* ili *imago* (Pšihistal 2001: 141). Kvintilijan je *exemplum* smatrao dijelom umjetničkoga dokaza, tzv. *probatio artificialis*, zajedno s *argumenta* i *signa* (Demoen 1997: 129). Razgraničavajući *exemplum* i *similitudo*, *exemplum* je koristio u značenju parabole i paradigme (Lyons 1989: 243; Demoen 1997: 138–139). Nakon Kvintilijana postalo je uobičajeno *exemplum* pripisivati svim egzemplarnim formama narativnog karaktera, neovisno o tome jesu li historijski potvrđene ili fiktivne, dok je riječ *similitudo* bila rezervirana za deskriptivna ili atemporalna uspoređivanja (Aragüés Aldaz 2019: 265).

Neki istraživači, poput Ericha Faschera (1924), izjednačuju paradigmu i parabolu smatrajući ih retoričkim modelima za osvjetljavanje misli. Drugi pak, kao Gerhard Sellin (1974), govore kako se paradigma ne odnosi na formu, nego isključivo na funkciju te se stoga kao paradigma pojavljuju citati, povijesni primjeri, parabole i sl. Treći, poput Klause Bergera (1984), parabolu (*similitudo*) dijele na četiri podžandra: egzempl (paradigma), parabolu u užem smislu, fiktionalne narative i alegoriju (Tucker 1998: 160–162).

U srednjem vijeku između *similitudo* i *exemplum*-a nije bilo velike razlike te je najčešće dolazilo do njihova prožimanja. Lyons na temelju etimologije razlikuje egzempl i paradigmu govoreći kako egzempl dolazi od riječi *eximere* što znači izdvojiti, za razliku od grčkog pojma *parádeigma* što znači prikazati, upozoriti, osvijetliti (Lyons 1989: 9–10). Srednjovjekovni egzempl okrenut je tome da konvertira i transformira, tj. poopćuje stvari te je u odnosu na antički više induktivan nego analogijski, a ornamentalna funkcija rijetko se pojavljuje (Demoen 1997: 153). Le Goff razlikuje antički i srednjovjekovni egzempl prema modelu uvjeravanja (antički se temelji na ugledu heroja, a srednjovjekovni na iskustvu ili doživljaju pojedinoga lika koji može i ne mora biti heroj), prema odnosu između pošiljatelja i primatelja (srednjovjekovni, koji se ipak najčešće vezuje uz propovijedi, ima za cilj obratiti i transformirati recipijente), zatim prema logičkoj metodi (srednjovjekovni za razliku od antičkoga generalizira) i ornamentalnoj funkciji koja je u odnosu na antički egzempl, znatno rjeđe zastupljena u onome srednjovjekovnom (Bremond, Le Goff i Schmitt 1996: 27–38; 44–48; Demoen 1997: 152–153).

Egzempli su se koristili ne samo kako bi se ilustrirala moralna pouka, nego kako bi se zabavila i stimulirala publika. Oni su osim za edifikaciju, unošeni i za rekreaciju (Lyons 1989: 247). Ta njegova uloga *ornatus* (Demoen 1997: 132), podcrtana je u popularnom i tijekom srednjovjekovlja vrlo utjecajnom retoričkom priručniku *Rhetorica ad Herennium*² u kojem se *exemplum* smatra figurom misli (*exornationes sententiarum*), točnije u kojem se *exemplum* i *similitudo* tumače u poglavlju o uljepšavanju misli (*exornationes sententiarum*) (Tucker 1998: 321–336). U tom djelu *exemplum* i *similitudo*, koji se pak tumači kao figura riječi i figura misli, dijele četiri iste funkcije: uljepšati, dokazati, objasniti i oživjeti (Tucker 1998: 335; Hilder 2015: 93–94), a *exemplum* se opisuje kao didaktično sredstvo i retorička tehnika. **Upravo u ovim raznim funkcijama vidi se kako uvjetno rečeno možemo reći da *exemplum* preuzima funkcije *similitudo* kada se njime neka stvar želi ne samo dokazati (*causa probandi*),³ nego učiniti ljepšom (*causa ornandi*), jasnijom (*apertius dicendi*) i vjerojatnijom tako da se čini da se odigrava pred očima (*ante oculos ponendi*) (Reynolds 1996: 131–132; Hilder 2015: 93). Upravo time što se ističe demonstrativna funkcija, a ne više primarno ona dokazna, ovim se retoričkim tekstom zapravo napušta grčko shvaćanje egzemplja kao isključivo dokaza ili argumenta (*exemplum probationis*) (Hilder 2015: 92). Naime, još od antičkih vremena prepoznato je nekoliko temeljnih funkcija egzemplja: uvjeravateljska, retorička i ornamentalna. Egzempl se rabio kao didaktički alat za ekspoziciju ili demonstraciju apstraktnijih koncepata, kao retorička tehnika, ali i kao model ornamentalnoga diskursa (Aragües Aldaz 2019: 228). Ipak, antički su autori (Aristotel, Ciceron, Kvintilijan) posebno isticali upravo njegovu dokaznu moć. *Exemplum* je mogao, prema Ciceronovu retoričkom priručniku *De Inventione*,⁴**

² Riječ je o jednome od najpopularnijih i najutjecajnijih srednjovjekovnih i renesansnih retoričkih priručnika koji je sastavljen još u prvom stoljeću poslije Krista. Danas se smatra anonimnim, no u prošlosti se pripisivao Ciceronu i Kvintu Kornificiju. Tako se smatra da je upravo stoljetno pripisivanje autorstva Ciceronu usko povezano s popularnošću traktata. Osim toga, taj se priručnik (traktat) u velikom broju rukopisa pojavljuje zajedno s Ciceronovim ranim priručnikom *De Inventione* (Kennedy 2001: 24; Ward 2018: 56–68, Hilder 2015: 13–24).

³ Jean-Michel David govori kako je glavna uloga *exemplum*-a dokazati i potaknuti (Hilder 2015: 91–92).

⁴ Riječ je o nedovršenu Ciceronovu priručniku nastalu još u njegovoj mladenačkoj dobi. U srednjem vijeku i renesansi bio je smatran jednim od temeljnih i najutjecajnijih retoričkih traktata. Od kraja 12. stoljeća zajedno s traktatom *Rhetorica ad Herennium* nerijetko se po-

vrlo popularnom u srednjem vijeku i renesansi, podjednako ojačati ili oslabiti dokaz, ovisno o važnosti pojedinca (autoriteta) ili događaja na koji se odnosi (Hilder 2015: 103–104). Unutar *exemplum probationis* tako razlikujemo dvije funkcije: uvjeravanje i poticanje, ovisno o tome rabi li se egzempl kao dokaz ili kao model imitacije (Demoen 1997: 130).

Upravo je fokusiranje isključivo na pragmatičnu funkciju, a što nije rijetkost u studijama o egzemplu, nešto što Kemmler dijelom zamjera drugim istraživačima. Tako primjerice navodi kako se Karl-Heinz Stierle suviše usredotočio na demonstraciju, ilustraciju i dokaz kao temeljne značajke egzempla (Kemmler 1984: 62). Uzrok tomu je što je egzempl kao srednjovjekovni kratki narativni oblik najčešće imao pragmatičnu funkciju, iako ona nije uvijek dominantna. Naime, većina srednjovjekovnih egzempla, u značenju „kratkog narativnog oblika”, nalazila se u zbirkama propovijedi ili egzempla te ne čudi što je moć uvjeravanja i poticanja bila prepoznata kao važna značajka. Tako su se u čuvenoj monografskoj studiji o egzemplu koju potpisuju Bremond, Le Goff i Schmitt (1996), autori ponajviše usredotočili na egzempl kao ilustrativnu priču, po uzoru na Cranea koji je još prije više od stotinu godina napisao vrijedno djelo o ovome srednjovjekovnom obliku.⁵ Njihova je definicija srednjovjekovnoga egzempla, kako i sami navode na kraju uvoda, provizorna, radna i otvorena: to je kratak tekst koji se uzima da je istinit, odnosno kao potvrda neke misli i /ili poruke koja se ‘umeće’ u veći tekst (najčešće u propovijed) da uvjeri primatelje kroz blagotvornu pouku (Bremond, Le Goff i Schmitt 1996: 36–38). Slične poglede imao je ranije i Welter (1927) koji u svojoj studiji egzempl opisuje kao tekst koji ima narativnu formu, koji služi kao model za izravnu imitaciju te se koncentrira isključivo na etičku instrukciju. Ovdje se ne smije zaboraviti ni Tubachovo stajalište kako svaki narativ, neovisno o formi, može postati egzempl ako se tumači na određeni način. Odnosno, svaki egzempl sadrži događaj, karakter, situaciju ili paradigmatički znak koji će potkrijepiti religijska vjerovanja ili ocrtati društvene bolesti i ljudske slabosti (Lyons 1989: 244; prema Tubach 2008: 523). Ove općenite tvrdnje o egzemplu, u kojima se ne spominje užitek u smislu olakašavanja recepcije, donekle ograničuju njegovu uporabu na ilustraciju ili davanje moralne pouke (Lyons 1989: 245).

javljuje u priručnicima iz područja *artes poetriae*, *artes dictaminis* i *artes praedicandi* (Ward 2018: 56–63; Kennedy 2001: 25).

⁵ Naime, Crane govori (1890: 18) kako riječ *exemplum* ima dvojako značenje: kao primjer i kao ilustrativna priča s tim da je potonja uporaba znatno mlađa (usp. Lyons 1989: 244).

Dakle, nije lako odrediti što bi *exemplum* bio u smislu oštro ograničenoga bilo (maloga) žanra, bilo retoričkoga pomagala. Terminološke nejasnoće i preklapanja još jasnije dolaze do izražaja tijekom srednjega vijeka, u kojem ionako nije lako – a katkad ni moguće – razaznati razrađen vrsni ili žanrovski, pa niti terminološki sustav. Ovdje nećemo ulaziti u dublju analizu, već ćemo izdvojiti nekoliko ilustrativnih pogleda. Curtius (1971: 65) smatra kako bismo trebali razlikovati umetnutu priču *egzempl* sa zadaćom da bude „uzoran primjer ljudskih odlika i slabosti” – kojemu je u antičkoj književnosti odgovarala i *parádeigma*, a u srednjovjekovnoj književnosti služio je egzempl poticanju pobožnosti – od srednjovjekovnog žanra što se uvjetno ga može zvati *parabolom*, gdje je fabula duboko isprepletana s didaktičnom, moralističnom niti u jedinstveno tkivo. No, i takvo razlikovanje nije moguće sasvim dosljedno provesti.

Zbog svega toga Vitale-Brovarne (1980) ističe općenitu prilagodljivost egzempla, njegovu ne-žanrovsku kvalitetu ističući da je egzempl egzemplaran po svojoj funkciji, a ne po svom promjenjivom žanrovskom obliku (usp. Lyons 1989: 245). Znakovito je da kao očigledan primjer problema tipologije starih *slavenskih pripovjednih tekstova* Lenhoff (1989: 111) uzima upravo egzempl. Na primjerima iz stare ruske književnosti ona pokazuje kako je teško odrediti egzempl kao sinkronu pripovjednu strukturu, jer opseg pripovijedanja u sačuvanim spomenicima može biti vrlo raznolik – od jednostavnoga uzročno-posljedičnog iskaza do opsežnih tekstova koji se mogu mjeriti s novelom. Stoga predlaže da se egzempl odredi kao funkcija, a ne kao zaseban prepoznatljiv žanr.

Exemplum je osobito mjesto zauzima u srednjovjekovnim zbirka tematskih propovijedi, ali i brojnim propovjednim priručnicima koji se pojavljuju od kraja 12. stoljeća.⁶ U tim se priručnicima predstavlja nova retorika propovijedanja (*ars praedicandi*) te se opisuje način izvođenja propovijedi, odabir tematike, raspored građe. Kao jedan način oblikovanja argumenata i sastavljanja pojedinih odlomaka propovijedi spominje se i

⁶ Navedimo samo *De modo praedicandi* Aleksandra iz Ashbyja (†1208. ili 1214.), *Summa de arte praedicandi* Thomasa iz Chobhama (oko 1160.–1233./1236.), *De arte praedicandi* Guillauma iz Auvergne (1180./1190.–1249.), *Forma praedicandi* Johna iz Walesa (†1302), *De eruditione praedicatorum* Humberta iz Romansa (oko 1194.–1274./1277.), *Forma praedicandi* Roberta od Basevorna (12./13. st.), *Libellus artis praedicatorie* Jacoba iz Fusignana (†1333.), *Tractatus solennis de arte et vero modo predicandi* Pseudo-Tome Akvinskoga (usp. Briscoe 1992; Roberts 2002; Murphy 1974; Grzybowska 2019).

egzemplifikacija⁷ u smislu propovjednikove uporabe raznih vrsta primjera, kratkoga narativa, parabole (*similitudo*) i obične usporedbe s ciljem osvjetljavanja teme, pridobivanja pozornosti publike i jačanja argumentacije (Johnston 1996: 111; Wenzel 2015: 111). *Exemplum* tako stoji u suodnosu s pojmovima *parabola*, *narratio*, *miraculum*, *factum*, *similitudo*, *figura* (Louis 2013: 53). U smislu kratkoga narativnoga oblika,⁸ najčešće propovjednoga egzempla (*sermon exempla*), bio je smatran najprikladijim alatom za podučavanje priproste publike (*rudes et simplices*). Persuazivna i adhortativna snaga njegova je važna funkcionalna karakteristika, istaknuta kod patriističkih autoriteta i kod autora prvih propovjednih priručnika. Tipični propovjedni egzempli funkcionirali su kao paradigme u širem aristotelovskom smislu, tj. iako su imali sličnu funkciju kao retorički egzempli, dio njih mogao bi se opisati kao ilustrativne parabole. Drugim riječima, usmjerenost egzempla prema duhovnoj (moralnoj/pragmatičnoj) lekciji proizlazi iz njegove retoričke funkcije unutar homiletskog konteksta što ga razlikuje od drugih narativnih oblika (Palmer 1996: 583). Egzemplom se nešto dokazivalo, ilustriralo i demonstriralo, a katkad je služio i za razbuđivanje/zabavljanje recipijenta.⁹ Naime, upravo je poticanje nekakova „užitka” imalo za cilj pojačati učinak na primatelje (Kemmler 1984: 162).

Sagledaju li se definicije ili barem opisi ne samo sermona/propovijedi kao bitno usmenoga žanra, već i egzempala (Kienzle 2000; Bremond, Le Goff i Schmitt 1996) vidljivo je da su oba zapravo „usmena”. Egzempli su trebali poslužiti nekoj svrsi – dakle stoje doista na granici *književnosti* i *praktičnoga, uporabnoga* – trebali su kao dio propovijedi podučiti i ilustrirati, potvrditi i oživjeti, podcrtati i dramaturgirati određenu temu ili dogmu ili

⁷ Spomenut ćemo jedan od poznatih traktata o umijeću propovijedanja, točnije *Libellus artis praedicatorie*, koji je napisao talijanski dominikanc Jacobus iz Fusignana (†1333.), a u kojem se u uvodu ističe kako propovjednik mora upotrebljavati citate raznih autoriteta, raznovrsne egzemple, usporedbe i parabole (Wenzel 2013: 12). U njegovu traktatu 15. poglavlje posvećeno je pitanju egzemplifikacije pri čemu se izdvajaju tri načina. Prvi se odnosi na navođenje egzempla (primjera) iz života uzornih pojedinaca, primjerice onih iz Biblije, Marijinih mirakula, Života svetih otaca i sl. Drugi se odnosi na preuzimanje egzempla iz svijeta prirode, a treći na fiktivne priče, primjerice Ezopove basne.

⁸ Razrada događaja u egzemplu pojavljuje se u rasponu od kratkog spominjanja (katkad čak i samo aluzije) pa sve do duge detaljne naracije (Demoen 1997: 141–142).

⁹ Tako Jacques iz Vitryja (1160./1670.–1240.), istaknuti francuski pisac, prelat i povjesničar, u prologu *Sermones vulgares* kaže kako egzempli trebaju zabaviti publiku kako bi je potom mogli podučiti (usp Lyons 1989: 247 prema Crane 1890: XLI–XLII).

način poželjnoga ponašanja. Ako se egzempli i ne promatraju kao žanr „podređen” sermonu (kako to čini Kienzle), oni su ipak bitno usmjereni na to da budu komunicirani, i da budu upamćeno sredstvo argumentacije.¹⁰ Egzempli su sjajan primjer preklapanja pismenoga/pisanoga i usmenoga u srednjovjekovnoj kulturi pri čemu vrijedi istaknuti kako su se neke „prilike” i *gledale!*¹¹

2. Cilj istraživanja triju bliskoznačnica

U ovome radu pozornost je posvećena postupku koji je ostao nezamićen u dosadašnjim istraživanjima hrvatskih glagoljskih srednjovjekovnih tekstova. Riječ je o istraživanju odnosa prema višeznačnosti lat. pojma *exemplum* u zbirci glagoljske propovjedne književnosti iz 16. st. S obzirom na to da u hrvatskoj latiničnoj književnosti već bilježimo istraživanja semantičke višeznačnosti nekih leksema kojim su se označavali parabole i egzempli, točnije riječi *prilika* u Marulićevim djelima,¹² odlučili smo razmotriti sličnu tematiku i to na primjeru glagoljskih *Disipula*.

Glagoljski *Disipuli*¹³ odnose se na ukupno četiri rukopisa i jedan fragment u kojima je sačuvan hrvatski prijevod u izboru latinske zbirke propovijedi *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum et de miraculis beatae Mariae Virginis*, jednoga od najpopularnijih njemačkih propovjednika 15. stoljeća, dominikanca Johannes Herolta (†1468).¹⁴ Tri je rukopisa, *Disipule A* (sredina 16. st.), *B* (1558.) i *C* (1541.) u Vinodolu pisao pop Mihovil, koji se navodi i kao mogući tvorac hrvatske matice prijevoda (Petrović 1977: 154). Najmlađi *Disipul D* (1600.) pisao je Ivan Brozović iz Selaca, svećenik i župnik u Bribiru do 1618. godine i jedan

¹⁰ U studiji o egzemplu o *Nezahvalnom sinu* u senjskome *Korizmenjaku* iz 1508. godine Zadržija Kiš (2012: 116) na temelju radova Petera von Moosa (1998: 69), Marcusa Schürera (2005), Jean-Yvesa Tilliettea (1998), Claudea Bremonda (1998), Christophax Daxelmüllera (1984) i drugih proučavatelja srednjovjekovnih egzempla navodi kako egzempl ima komunikacijsku namjeru, što znači da je njegov oblik u kontekstu pučke književnosti isključivo namjenski te da predstavlja nezaobilazan strukturalni dio propovijedi.

¹¹ Usp. primjerice prijepor između dobrog i zloga anđela oko duše umirućega čovjeka: „kako ćete ... /ovdi vidit po priliki” (rukopis iz 1614. g., HAZU, sign. IV a 77, 11a).

¹² Sa sličnom se problematikom u hrvatskoj književnosti bavila Ružica Pšihistal (2001: 139) analizirajući višeznačnost riječi *prilika* u Marulićevoj *Juditi*.

¹³ Više o *Disipulima* v. Strohal 1911, 1917, 1917b, 1918; Milčetić 1911: 247–256; Štefanić 1960: 240–246, 1969: 224–237; Petrović 1977; Radošević 2015, 2016, 2020.

¹⁴ Johannes Herolt veći dio života proveo je u Nürnbergu kao ispovjednik sestara u dominikanskome samostanu sv. Katarine. Godine 1438. postaje prior, a 1451. generalni vikar.

od naboljih pisara „bribirske škole”.¹⁵ Golemu popularnost na širem europskom tlu latinsko je djelo uživalo zbog svojega jednostavnog stila, širokoga tematskoga spektra kojim je bila obuhvaćena glavna kršćanskoga morala i učenja, te zastupljenosti opsežnih zbirka egzempla i Marijinih mirakula povezanih s propovjednim dijelom zbirke iscrpnim i razvedenim tematskim kazalima. Johannes Herolt samo je jedan od mnoštva zapadnoeuropskih propovjednika koji je riječju *exemplum* označavao razna mjesta obuhvaćena egzemplifikacijom (propovjedni egzempl, paradigmu, parabolu, usporedbu i sl.).¹⁶ Upravo na tim mjestima u hrvatskoglagoljskim *Disipulima* pojavljuje se nekoliko leksema uzetih iz triju jezičnih sfera: *prilika*, *pelda*, *eksempl*. Kako bismo utvrdili postoji li u *Disipulima* određena dosljednost u njihovoj uporabi ili je riječ samo o stilizaciji dijelova teksta i demonstriranju poznavanja leksema iz raznih idioma, prije same analize glagoljskih propovijedi, u nastavku donosimo pregled pojavljivanja navedenih triju leksema u hrvatskoj leksikografiji i odabranim književnim izvorima.

U hrvatskoj starijoj književnosti koristili su se različiti nazivi za *exemplum* kao narativni oblik: *prilika*, *egzempl*, *eksempl*, *iženpal* i *pelda*. U hrvatskoj znanosti o književnosti nalazimo pak nazive: *prilika*,¹⁷ *egzempl*, *primjer*, *pelda*,¹⁸ *prispodoba*,¹⁹ *gatka*,²⁰ *priča*.²¹ Najrašireniji je naziv *prilika* dok je naziv *pelda*, u značenju *exempluma* kao narativnog oblika, bio najpopularniji u kajkavskoj književnosti. *Egzempal*, *pelda*, *prilika* – to su bliskoznačnice jer imaju

¹⁵ Petrović 1989.

¹⁶ U ovom kontekstu vrijedi spomenuti i primjer čuvenoga dominikanca Vinka Fererskoga (1350.–1419.) koji u svojim propovijedima nedosljedno rabi nazive *egzempl*, *mirakul* i *similitudo* (Johnston 1996: 100).

¹⁷ U svojoj studiji Kekez (1989: 25) opisuje priliku kao važan dio propovijedi ističući kako se njome oblikuju argumenti, ali se i *začinja* sam tekst.

¹⁸ Pajur (2009, 2012) navodi kako su Ivan Belostenec i Juraj Habelić često koristili leksem *pelda* u svojim propovijedima.

¹⁹ *Prispodobama* ih, uz termine *prilika* i *pelda*, naziva Rudolf Strohal, najzaslužniji sakupljač i objavljivač hrvatskoglagoljskih egzempla (Zaradija Kiš 2009: 162–163). U radu o prevodenju riječi *parabola* Dragutin Hren (1924) smatra kako su nazivi *prispodoba*, *prilika* ili *spodoba* dobri prijevodi (tako parabolu u *Gazofilaciju* prevodi Ivan Belostenec), dok naziv *priča*, koji nalazi u prijevodima Vuka Karadžića, Đure Daničića, Franje Ivekovića i Josipa Stadlera, ne smatra dobrim izborom. Pri tome se osvrće na staroslavensku liturgijsku tradiciju u kojoj je potvrđena uporaba leksema *priča* na mjestu grč. *parabola*.

²⁰ Naziv *gatka*, odnosno *pripovijest*, za egzempl nalazimo u Milčetićevo (1904: 4) radu o egzemplu o rajskoj ptici u glagoljskim izvorima.

²¹ Mužinić, Ferber Bogdan i Zaradija Kiš 2012: 434.

isto temeljno značenje, no preuzete su iz tri jezika: hrvatskoga (*prilika*), latinskoga (*egzempl*) i mađarskoga, odnosno njemačkoga (*pelda*).

Uporaba leksema iz raznih jezika ili idoma nije novost u hrvatskoj starijoj književnosti. Često se javljaju kao kontaktni sinonimi ili kada se želi izbjeći suvišno ponavljanje određene riječi. Vješto baratanje bliskoznačnicama i istoznačnicama iz različitih idioma prilikom prevođenja tekstova odavno je prepoznato, no ono se uglavnom vezalo uz pitanja stilizacije tekstova. Odras je to sposobnosti prevoditelja/pisara da izbjegnju suvišna ponavljanja iste riječi, ali i da se kontaktnim sinonimima podcrtaju različiti valeri značenja. Pojava tuđica u starijim glagoljskim tekstovima najčešće se dvojako tumači: ili kao povezivanje s pojedinim mjestom nastanka ili kao posljedak *namjere* prevoditelja/kompilatora da se unošenjem riječi iz različitih idioma poveća prihvaćenost/razumljivost teksta na širem prostoru (Hercigonja 1983: 365–366; Damjanović 2014: 35; Radošević 2016: 247). Međutim, ovdje analiziramo upravo suprotnu uporabu, tj. postupak koji nije motiviran stilizacijom teksta, nego nastojanjem da se pokuša provesti dosljedno *terminološko obilježavanje*.²² Cilj je istražiti „podznačenjske” valere bliskoznačnica kako bi se utvrdio sam kontekst njihove uporabe. Pretpostavlja se kako ih je glagoljaški prevoditelj/kompilator očito svjesno rabio i želio njima nešto signalizirati; uporabom različitih izraza želio je usmjeriti pozornost publike i njezin emotivni odgovor. Postoji li među njima hijerarhija? U nekim rukopisima, kao što su *Disipuli* postoji.

²² Pritom valja ponoviti poznatu činjenicu kako je u srednjem vijeku žanrovska slika bila fluidna. Stoga je i proučavanje problematike *terminologije* u srednjovjekovnoj književnosti u pravom smislu riječi – problem. Naime, pojmovlje kojim teorija književnosti barata „kroje-no” je prema značajkama novovjeke književnosti i prema zasadama antičke tradicije, a srednji vijek se pokazuje zaista kao neka „sredina”, nešto između, pa je u nekim situacijama vrlo teško primijeniti postojeće termine na srednjovjekovne tekstove. Ne čudi stoga što se dosta često mora znatan dio prostora posvetiti tumačenju ili „opravdavanju” u vezi s upotrijebljenim terminima, konceptima, izrazima. To osobito vrijedi za hrvatskoglagoljsku književnost.

Nastojanje oko ujednačavanja teorijske terminologije ograničeno je ne samo današnjim stanjem znanosti o književnosti, već i zatamnjenjem u području srednjovjekovne porabe termina – bolje bi bilo reći, izraza, jer se teško može govoriti o uobličenom i dosljednom terminološkom sustavu. U nastojanju usustavljenja, pokušaja da se u taj „nered” unese „red, nužno se primjenjuju kategorije (kalupi, modeli) koje se također na neki način opiru podvođenju pod *jedan* zajednički nazivnik. Krug se zatvara; i mi smo, baš kao i srednjovjekovni autori, nedosljedni. A je li njima uopće bilo stalo do neke dosljednosti do koje je nama (zbog toga što pristupamo s aspekta znanosti) stalo i koju mi možemo/umijemo prepoznati?

2.1. Leksem *prilika*

Uvid u starije hrvatske leksikografske izvore pokazao je kako se latinska riječ *exemplum* najčešće prevodila leksemom *prilika*, te da je taj isti leksem još u 16. stoljeću imao široki spektar značenja. U Vran. (43) njime se prevode lat. leksemi *comparatio* (21), *effigies*, *exemplum* (33), *figura* (36), *imago*, *similitudo* (98), *simulacrum*, *statua*. U VitezH. (886–887) označava lat. *circumstantia*, *commoditas*, *exemplar*, *figura*, *idea*, *imago*, *occasio*, *parabola*, *species*, *specimen*, *tempus*, *documentum*. U Jamb. *prilika* se pojavljuje kao prijevod lat. *exemplo* (275), *effigies* (241), *figura* (307), *imago* (382), *parabolice* (666), *similiter* (922), a kod Bel. (424–425) *prilika* označuje prijevode riječi: *exemplo* (522), *exemplum*²³ (522), *figura* (564), *parabola* (865), *occasio* (833), *similitudo*, *allegoria* (67). U Mikalj. (336) se pojavljuje kao prijevod *similitudo*, *parabola*, *exemplum*, *imago*, *effigies*, *simulacrum*, *figura*, *species*, *exemplar*. Prema ARj leksem *prilika* u značenju ‘sličnost’ nalazimo kod Vran., Mikalj., Bella, Bel., u značenju ‘slika, kip’ kod Vran., Mikalj., Bella, Bel., Jamb., Volt. StuL, ‘poređenje’ u Vran. i Bele, ‘primjer’ u Vran., Mikalj., Bella, Bel., ‘priča’, odnosno parabola u Mikalj, Bella, Bel., Štul, ‘pripovijetka’ odnosno egzempl u Kol. (ARj XII: 29–32). Prevoditelj *Disipula*, razne je latinske riječi prevodio leksemom *prilika* nasljeđujući time hrvatsku književnu tradiciju koju je obilježila višeznačnost te riječi (*forma*, *similitudo*, *imago*, *comparatio*, *allegoria*). Na nju već dovoljno upućuje količina teksta koja joj je posvećena u ARj, ali i uvodno tumačenje riječi koje glasi: „Riječ *prilika* veoma se razgranala u svojim značenjima kao malo koja druga imenica u jeziku našem” (ARj XII: 28).

Iako tumačenje leksema *prilika* nije tema ovoga rada navest ćemo samo primjere u kojima se ona spominje u hrvatskom prijevodu promatranih zbirki propovijedi, a kao i kod Marulića²⁴ riječ pokriva cijeli niz značenja.

U kontekstu glagoljske propovjedne književnosti riječju *prilika* obilježavale su se različite retoričko-stilske figure (parabole, paradigme, usporedbe), ali i egzempl kao kratki narativni oblik što potvrđuju primjeri iz *Koluničeva*

²³ Uz lekseme *pelda*, *mustra*, *način*, *izgled*.

²⁴ Marulićev leksem *prilika* redovito se tumači kao usporedba, uz sinonimne ili srodne pojmove: slika, prilika, poredba, lik, oblik. *Prilika* je zapravo Marulićev ekvivalent za retoričku figuru, tj. ona je sinegdoha za figuru općenito. Više o značenjima leksema *prilika* v. Pšihistal (2008: 162–163).

zbornika,²⁵ senjskoga *Korizmenjaka* (Zaradija Kiš 2008: 71–72)²⁶ i *Blagdana-ra popa Andrije*.²⁷ Za razliku od navedenih glagoljskih zbirka propovijedi, u *Disipulima* se leksemom *prilika* nikada ne označava tipični srednjovjekovni kratki narativni egzempl, nego se u tom kontekstu sustavno upotrebljava latinizam *eksempl*. U ovoj se zbirci leksemom *prilika* prevode izrazi različita značenja kao što su: *in figura bestie* (v *priliku zvira*, B 8c), *representasium istius honoris* (*priliku toga pošten'ê*, D 197r), *assimilari* (*na priliku*, B 196c), *in signum* (*priliku toga*, B 196b), *comparabilis* (*prilikovano*, B 210b) i dr.

2.2. Leksem *pelda*

Leksem *pelda* stigao je u hrvatske tekstove iz mađarskoga jezika,²⁸ no izvorno je u mađarski ušao preko njemačkog (njem. *Bild* preko mađ. *pelda*). Mađarska riječ *pelda* pokriva više značenja: to je čin, vladanje, osoba koju valja oponašati, to je poučno i moralno djelo, događaj, držanje.²⁹ U mađarskom je jeziku *pelda* zasvjedočena u drugoj polovici 14. stoljeća, a izvedena je od srednjonjemačke riječi *bilde* (Hadrovics 1985: 409–411). U značenjima *uzor*, *primjer*, *parabola* nalazimo je u raznim tekstovima/žanrovima, a u značenju *slika* samo u rječnicima. Prema Páp. (285) leksemom *pelda* (*pelda*) prevodio se lat. *exemplar*, *exemplum*, *typus*, *ein Mußter*, *Model*, *Form*, *Exempel*. U MIL (462) izraz *pelda* upućuje na natuknicu *parabola*, koja je kratko definirana kao poučna priča. *Pelda-beszéd* mađarski je prijevod za parabolu, ali i *proverbium* i *sentientia* u Páp. (285). Zanimljivo je da jedna mađarska kompilacija egzempla *Példák könyve* (doslovce: *Knjiga primjera*) iz 16. stoljeća, koja većinom okuplja one nastale iz pera Johanna Herolta, u nazivu i samoj zbirci koristi leksem *pelda* u značenju kratkoga narativa. Osim toga, u prošlosti se lat. *exemplum* upravo prevodio tim leksemom, što potvrđuje Páp. (226).

Hungarizam *pelda*, kako navodi Skok (II: 632), u značenju 'primjer/kip/uzor' pojavljuje se u hrv.-kajk., slovenskome te u Lici. U Vran. (33) *pelda*³⁰ se

²⁵ *Kako e to is'to, imašb priliku od krala Davida*, Kol 13; *Četvrto znamen'e es'tb, v' komb morešb poz'nati, ako človikb more spasenb biti, i estb nailipla prilika, ka se more razmisliti*, Kol 122.

²⁶ Jedan se egzempl najavljuje riječima: *Čte se edna prilika čudna*.

²⁷ *Od' toga imamo priliku v' Tobii*, Blag 85v; *prilika č'te se od' nega*, Blag 37r.

²⁸ To je posljedak kulturnoga posuđivanja (Dürriegl 1988: 98).

²⁹ „1. Követendő cselekvés, magatartás, személy, közösség [...] 2. Tanulságul szolgáló tett, esemény, helyzet, személy” (MÉK, 1096).

³⁰ U istom rječniku tvorenica od riječi *pelda*, tj. *peldabeszéd* stoji kao mađarski prijevod lat. leksema *adagium*, *parabola*, *proverbium*.

pojavljuje samo kao mađarski prijevod lat. leksema *exemplum*, dok se na istom mjestu kao hrvatski prijevod pojavljuje *prilika*. Riječ se navodi u Habd. (O 8v), Bel. (345), Jamb.³¹ (275), VitezH.³² (738), VitezL³³ (168) i Miklošič (1886: 236). U VitezL *pelda* je prijevod za *documentum* (147), *exemplar/exemplum* (168) i *specimen* (421). U StuL. *pelda* (573) se navodi kao jedan od leksema kojim se prevode lat. riječi *figura*³⁴ i *imago*,³⁵ dok se pridjev *peldan*, uz pridjev *izgledan*, pojavljuje kao jedan od prijevoda leksema *exemplaris* i *exemplum* (528). U Habd. *peldom* se prevodi lat. *exemplum* i *forma*, a u istom se Habledićevu izvoru *prilika* (S 4v) koristi samo za prevodenje lat. *occasio*, *opportunitas* i *similitudo*. U Jamb. (275) kao prijevod lat. *exemplum* uz *pelda* pojavljuju se *način*, *prilika*, *spodoba*, a kao *exempel* samo *pelda*. Najširu uporabu riječi *pelda* nalazimo u Bel. (345) u kojem se njome prevodi lat. *exemplo*, *exemplum* (522),³⁶ *exemplar*,³⁷ *figura* (564),³⁸ *specimen* (1134), *spec-tamen*, *simulacrum* (1121), *typus* (1237), *authoritas*, *paradigma* (865). Osim toga, taj rječnik sadržava više tvorenic nastalih prema leksemu *pelda*: *pelden*, *peldorèzecz*, *peldújem*, *pelduványe*, *peldo kaza*, *peldo-kàzni*.³⁹ Bel. ne koristi *peldu* kao prijevod lat. leksema *parabola*, nego tu navodi lekseme *spodoba* i *prilika* (865), a za *similitudo* riječi *spodobnost*, *prilichnost* i *prikladnost* (1120). U slovenskom *pild*, odnosno *pelda*, označava figuru (Ahačić 2007: 296).

³¹ Pojavljuje se kao jedan od prijevoda leksema *exemplar*, uz *ogled*, *vidilo*, *način*, *prilika*, *spodoba*.

³² Prijevod lat. riječi *documentum*, *exemplar*, *specimen*.

³³ Ovdje se *pelda* navodi kao jedan od prijevoda lat. leksema *exemplar/exemplum*: *slika*, *prilika*, *priklad*, *spodoba*, *pelda*.

³⁴ Ostali leksemi koji se navode su: *slika*, *prilika*, *izobraženje*, *naličje*, *lice*, *prikaz*, *izgled*, *sličnost*, *prilichnost*, *prilikovanje* i dr.

³⁵ V. ARj (IX: 763).

³⁶ Uz *prilika*, *muštra*, *način*, *izgled*, *nauk*, *ugled*.

³⁷ Uz *prilika*, *muštra*, *izgled*, *kalup*

³⁸ Uz lekseme *prilika*, *spodoba*, *kip*, *obraz*.

³⁹ Bel. je najčešći izvor u tumačenju leksema *pelda* u RHKKJ (10: 4–5). Tamo se navodi u značenju *primjer*, *uzor*, *muštra*; *slika*, *kip*, *lik*, *izgled*.

2.3. Leksem *eksempl*

U starijim hrvatskim tekstovima nalazimo više izvedenica lat. leksema *exemplum*: *eženpal*, *ežempal*, *iženpal*, *eksemp(a)l*, *ezemplo*,⁴⁰ *egžemplum*⁴¹ (ARj III: 24, 38; Zaradija 2006: 243; RHKKJ 1: 537). Potvrde oblika *eksemp(a)l*, koji se pojavljuje u *Disipulima*, zasad nalazimo u nekim glagoljskim rukopisima (npr. u *Trakatastu o sedam smrtnih grijeha* u značenju primjera: *eksempal: edan vitez igraše ... eksempal: drugi vitez*, Kol 242; zatim u *Blagdanaru popa Andrije* u kojem se u značenju kratkog narativnog oblika izmjenjuje s leksemom *prilika*: *Eksempal čte se od nega*, Blag 6v, ali i *prilika č'te se od' nega*, Blag 37r),⁴² u Marulićevim djelima (*jeli tuj eksempal potriban*) te u više djela protestantske književnosti (u uvodu *Spovidi* gdje stoji: *ako vidiš va ovom zdola pisanom eksemplu* (Blažević Kezić 2019: 58.) i u predgovoru regensburškoj *Postili: eksemplom i naukom, ovi eksempal i nauk k' sardcu prijeli* (Lukežić 1996: 104–105). S obzirom na to da je u ARj (III: 24) opis navedenoga latinizma vrlo kratak, ne možemo zasad točnije tvrditi pojavljuje li se ovaj oblik latinizma i u drugim djelima. Vrijedi spomenuti da je leksem *eksempl* (uz *eksempel*) vrlo čest u slovenskoj protestantskoj književnosti, i to u djelima Jurja Dalmatina i Primoža Trubara (Stanonik 2007: 302; BSKJ 101). U slovenskom jeziku dio je širega pojma parabole ili priglike (prilike), 'uzorna riječ', odnosno 'uzor za etični način življenja' (Ahačič 2007: 293). *Eksempl*, inače jedan od retoričkih termina slovenskoga protestantizma, u tom se obliku i danas koristi u značenju lat. *exemplum*-a.

3. Analiza višeznačnosti leksema *exemplum*

3.1. Lat. *exemplum* kao narativni oblik

Exemplum se kao srednjovjekovni narativni oblik u *Disipulima* označava ili riječju *eksempl* i/ili samo sintagmom *čte se* uz koju može i ne mora biti dodana atribucija teksta. Upravo ovoj skupini pripadaju egzempli koji su u *Disipule* posredno, i to preko latinskoga predloška, uneseni iz poznatih zbirka: *Vitae Patrum*, *Dijaloga* Grgura Velikoga (†604.), *Alphabetum narrationum* Arnolda iz Liègea (†1308.), *Liber de Dono timoris* Humberta iz Romansa

⁴⁰ U ARj (III: 38) navodi se primjer iz djela Bartola Kašića (*kažući ezemplom od začetja*).

⁴¹ U ovom se obliku u značenju primjera nalazi u Vramčevoj *Postili: v vsem tebe daj peldu i egžemplum v dobro dele*.

⁴² U *Blagdanaru popa Andrije* unutar kratkih narativa najčešće se pojavljuju odlomci iz života svetaca, a najavljuju se izrazima *eksempal*, *prilika* i *čte se*.

(oko 1194.–1274./1277.), *Dialogus Miraculorum* Cezarija iz Heisterbacha (oko 1170. – oko 1240.), *Bonum Universale de Apibus* Tome iz Cantimpréa (1201.–1272.), *Speculum Historiale* Vincenta iz Beauvaisa (†1264.), *Zlatne legende* Jakova iz Varazzea (oko 1228.–1298.) i drugih izvora (Petrović 1977: 152–153). Propovjedni egzempl⁴³ pojavljuje se u funkciji dokazivanja, oslikavanja i poticaja unutar argumentacijskoga postupka u središnjem dijelu teksta te kao treći dio teksta u kojem se zaokružuje poruka propovijedi. Na kraju propovijedi o ufanju pojavljuje se kao najava kratkoga narativa, unesenoga iz zbirke *Dialogus Miraculorum*, čije čitanje tek slijedi:

Eksem'pal⁴⁴ čte se da b(og) dae pokorečim' se ki su dlgo zlo živili
(...) Čte se v Diêlogu Cezarie. Bil' e niki muž bogat' i velik' grišnik',
A 117d;

Naiposlii zamiri eks(empl)⁴⁵ od' imena Is(u)sova. Č'te se da,
B 180b.

Povezanost *eksempla* upravo s procesom čitanja možda najbolje pokazuje nekoliko primjera iz propovijedi *Na križevicu* u kojoj se svaki put netom prije iznošenja egzemplja naglašava kako se tekst „čita”: *Na to čt(e)mo ek(sempl); po tom eks(empl) čt(e) se eks(e)mpl; Oče čt(e) se eks(e)m(pl)*, B 157a–158a. Čak i na mjestima na kojima je naracija svedena na svega jednu rečenicu, kao što je slučaj u propovijedi *Dominica secunda post octavas pasche* o tome kako su u prošlosti ljudi dulje živjeli, prevoditelj rabi latinizam *eksempl*. S obzirom na to da se *exemplum* nalazi na samom kraju sermona, inače mjestu koje je u *Disipulima* predviđeno za kratke narativne oblike, između ostaloga i Marijine mirakule,⁴⁶ te da se rečenica odnosi na parafrazu izvorno duljeg teksta, prevoditelj se oba puta odlučuje za *eksempl*. Potvrda je to kako je taj latinizam prije svega vezan za narativnu formu, tj. riječ je o narativnom primjeru kojim se najčešće najavljuje čitanje ili se podsjeća na već poznati pročitani (odslušani) sadržaj.

⁴³ Pitanjem *exemplum*-a bavi se više hrvatskih istraživača: Darko Novaković 1987; Andrea Zlatar 2001; Neven Jovanović 2011; Gorana Stepanić 2001; Irena Bratičević 2016; Antonija Zaradija-Kiš 2006, 2008, 2008b, 2010, 2012, 2014; Marija-Ana Dürrigl 2002; Andrea Radošević 2016b (v. Radošević 2019).

⁴⁴ *Exemplum quod Deus (...) Legitur in dialogo Caesarii*, SD 463.

⁴⁵ *Nota exemplum de illo nomine Iesus. Legitur*, SD 71.

⁴⁶ Više o odnosu mirakula i egzemplja kao poučnih kratkih narativa v. Polkowski 2016.

Na to eks(e)m(pl)⁴⁷ *Nika divica tancaûci pala e mrtva ka ni mislila um'riti nego tan'cati*. Drugi eks(empl) çt(e) se⁴⁸ *niki piênac' držal' e pehar v ruki i okolo ga e obraçal gov(o)reçi ki ga ne popie tri plaça i tako e mrtav' pal a tovariši su pobigli od str(a)ha*, B 39c.

3.2. Lat. *exemplum* kao retorička figura

Lat. *exemplum* u značenju retoričke figure prevodi se kao *prilika*, *eksempl*, a katkad i kao *pelda*.

U sljedećem primjeru koji se temelji na analogiji između komentara Knjige Postanka i prirodnog svijeta, odnosno između tzv. *moralia* i *naturalia*,⁴⁹ lat. *exemplum* prevodi se kao *eksempl* i *prilika*. Interpretativni dio ove usporedbe kojim se eksplicitno izražava analogija vjerojatno je utjecao na odabir latinizma *eksempl* u *Disipulu B*. S druge strane, u *Disipulu A* naglasak je stavljen na samu retoričku figuru, tj. *na priliku od' vrutka i potočca*. U ovoj propovijedi *exemplum* se pojavljuje kao pojednostavnjeno objašnjenje netom iznesenog citata (*confirmatio*) unutar argumentacijskog postupka. *Exemplum* ovdje nije izravan dokaz, nego figura koja približuje i pojašnjava, ilustrira, oživljuje navod crkvenog pisca uspoređujući ga sa svakodnevnim primjerom iz prirode.

Prvi e(st) po En(e)r(i)ku od Asie v'rh' En(e)z(i)s zač' nih' natura e bila e blizu Adamu plemenitu mužu od' b(og)a stvorenu da mi smo začeti od' slabe is'tlen'ne pos'tave i vr'hu toga prodžili smo se od' začetiê našego to e(st) od Adama. Prilika od' vrut'ka i potočca⁵⁰ ere koliko e potočac' bliže studen'cu toliko e voda friš'çiê da v' studen'ci naif'riš'çiê, A 53v–54r // Eks(e)m(pl) od' studen'ca i potočca negova ere koliko e s'tudenac bliže potočcu toliko e voda frič'çiê a v' studen'ci bolša, B 37d

Latinizam *eksempl* u značenju retoričke figure pojavljuje se gotovo isključivo onda ako ona sadržava uvjetno rečeno minimalna narativna obilježja, odnosno ako *exemplum* prati interpretacija narativa: biblijske pa-

⁴⁷ *Exemplum habemus in invencula quae in chorea cecidit (...)*, SD 231.

⁴⁸ *Aliud exemplum de bibulo (...)*, SD 231.

⁴⁹ Upravo takve usporedbe preporučuju se primjerice u djelu *Rhetorica nova* (3.1.1.) katalonskoga pisca i teologa Ramona Llulla (1232.–1316.) (Johnston 1996: 108).

⁵⁰ (...) *Exemplum de fonte et rivulo eius (...)*, SD 228.

rabole, analogije iz prirode i sl. Upravo ova, makar i povremena uporaba navedenog latinizma, upućuje kako je prevoditelj riječ *eksempl* vezao uz narativne oblike neovisno o tome je li se njihova narativnost ocrtavala u prepričavanjima ili dodanim objašnjenjima (*explicatio*). Drugim riječima, prevoditelju je upravo obilježje narativnosti bilo ključno pri prevođenju lat. riječi *exemplum* latinizmom *eksempl*.

Znatno rjeđe u svojstvu retoričke figure na sličnim mjestima na kojim se provode određene analogije sa stvarnošću nalazimo i hungarizam *pelda*. Navest ćemo primjer iz drugoga dijela propovijedi o lakšim (*prihodnim*) grijesima u kojim se navodi njihovih *sedam škoda*, pri čemu se druga škoda uspoređuje s *peldom* zamračenja neke pojave ili slike. Stupanj zamračenja slike analogan je stupnju grešnosti duše: od neznatnog zatamnjenja pa sve do potpunog crnila, tj. od sitnoga pa sve do teškoga smrtnoga grijeha. Osim toga, vjerodostojnost *pelde* dodatno se oznažuje navodima dvojice crkvenih otaca (Grgura Velikoga i Augustina).

Druga e(st) da dušu oskvrnûe i stavi se na to pel'da⁵¹ kada se niki kip' počrni ki e pisan' da se ne more vidêti, a drugi se poš'kuri da se ne more poznati. Vrhû toga Grg(u)r gov(o)ri: prihod'ni poš'kuri a sem'rtni poč'rni. Oče Avgu(stin) gov(o)ri od života h(rst)ên'na d(u)ša ka v' grihu prebiva črniê e od' kav'rana, A 99a

3.3. Lat. *exemplum* kao biblijska parabola

Lat. *exemplum* koji se nalazio na mjestu biblijskih parabola,⁵² u *Disipulima* se najčešće prevodio leksemom *eksempl*. Naime, zbog ipak očuvane minimalne narativnosti na ove se parabole gledalo kao na biblijske narativne egzemple koji su se u propovijedi unosili prema analogiji s određenom tvrdnjom. Oni su katkad uključivali i interpretacijske dijelove koji su recipijente usmjeravali na ispravno čitanje. Ako je spominjanje biblijskih imena podsjećalo na parabolu, na svojevrsni dobropoznati hipotekst, pa čak i ako se radilo o izrazu od svega nekoliko riječi, na tim se mjestima nerijetko posezalo za leksemom *eksempl*. I dok neki istraživači negoduju kada se biblijske parabole opisuju kao egzempli, Tucker s druge strane napominje da je u prošlosti određivanje parabole kao egzempla bilo donekle smatrano

⁵¹ (...) *Et ponatur tale exemplum* (...), SD 417.

⁵² U starijim tekstovima kao hrvatski prijevodi za parabolu pojavljivale su se riječi *prilika*, *priča*, kod Marulića *pričač* (Pšihistal 2001: 143).

poželjnim. Naime, prema antičkim retoričkim traktatima, takva je klasifikacija bila primana širokih ruku jer je egzempl kao retorički alat bio visoko cijenjen (Tucker 1998: 39). Osobito su omiljene bile parabole iz Lukina evanđelja kao što su parabola o farizeju, bogatašu i sl., ali i neke starozavjetne poput one o Datanu i Abironu iz Knjige Brojeva.⁵³ Obje parabole iz Lukina evanđelja koje nalazimo u *Disipulima* (*eksempl od epulona, eksempl od pariseê*), prema Jülicherovoj⁵⁴ klasifikaciji pripadaju egzemplarnim pričama (njem. *Beispiel Erzählungen*).

Drugo vsaki bude daval račun od sega svitnega blaga kako e stratil do naimanega (...) Čte se eks(e)m(pl) od epulona.⁵⁵ Piše se po Luki na 16 k(a)p(itu)l da biše niki bogatac ki živiše obil'no i ob'lačaše se v pur'piru i va uson i pr(o)č(aê). Ov'di se ne s'pomina da bi bil ožurni'k ili raz'boinik' nego da bl(a)go svoje z'lo strati i da ubogomu Lazaru ni pomogal'. Zato bi pokopan' v pak'li, A 8d

Starozavjetna parabola o Juditi u 3. dijelu sermona na 3. nedjelju došćašća pojavljuje se kao drugi dokaz (*confirmatio*) prve od ukupno pet dobrota koje donosi *oštra svita*. Judita je ovdje izdvojeni primjer biblijske osobe, koji se pojavljuje neposredno prije poopćenih iskaza o skromnosti u odijevanju koji se temelje na trima citatima crkvenih pisaca: Bernarda iz Clairvauxa, Ciprijana i Grgura Velikoga. Argumentacijski postupak ovdje polazi od pojedinačnog prema općem, tj. od psalamskoga iskaza u prvom licu jednine koji je stilski obilježen uporabom riječi 'az' kao hrvatskoga crkvenoslavenskoga oblika zamjenice prvog lica jednine, preko Juditina primjera skromnosti pa sve do općeg načela. Kao što vidimo u sljedećem primjeru najave biblijskih parabola katkad su se sastojale samo od izraza „čte se” i imena njezina središnjega protagonista, u ovom slučaju Judite (*Čte se od Iûdite*).

⁵³ Riječ je o paraboli koja u čuvenom ispovjednom priručniku *Summa confessionis* talijanskoga biskupa Antonina Pierozzija (1389.–1459.), poznatoga i kao Antonino iz Firenze, točnije u poglavlju o omraženom grijehu oholosti (gordosti), zauzima visoko 3. mjesto u skupini sastavljenoj od 12 odabranih biblijskih parabola (Howard 2010: 43).

⁵⁴ Parabole iz Lukina evanđelja prema Jülicherovoj podjeli dijelimo na: usporedbe (*Gleichnisse*), parabole (*Parabeln*) i egzemplarne priče (*Beispiel Erzählungen*). (prema Tucker 1998: 16).

⁵⁵ (...) *Exemplum de epulone, ut habetur Lucae 16.* (...), SD 10.

Na to e z'nati da svita oš'tra prnaša 5 dobrot. Naiprvo zlobu pl'ti ugašue.

Ps(ala)m govori az' že v'negda oni ogavie tvorahu oblačah' se va vritiče.

Čte se eks(e)m(pl) od Iûdite⁵⁶ v'dovice ka e nosila cilicii va d'ne i v noči za kaš'tigati t(ê)lo svoe da meh'ka svita v'zbuê grihe pltene, A 11d // Čte se od Iûdite ka e nosila va d'ne i v' noči cilicii za kaš'tigati t(ê)lo s'voe da meh'ka s'vita v'zbuê grihe pl'tene, B 7b

3.4. Lat. *exemplum* kao paradigmatski primjer

Kada se lat. *exemplum* pojavljuje u značenju *paradigmatskog primjera* tada ga najčešće prevodi riječju *pelda*, iako je zabilježen i manji broj primjera uporabe leksema *prilika* i *eksempl*. U tome je dosljedan čak i ako se u lat. tekstu riječ *exemplum* u kratkom odlomku pojavljuje i po desetak puta, primjerice u sermonu o suživotu dobrih i zlih ljudi. Prema načelu upozoriti/osvijetliti naš je glagoljaš osvjetljavao modele imitacije, ali nije zaobilazio niti modele izbjegavanja (*pelde dobrih i pelde zlih*) (Van der Blom 2010: 68). Takve modele za ispravno ponašanje Rudolf Bultmann⁵⁷ naziva egzemplarnim narativom. Pojam egzemplarne priče, koji John Dominic Crossan razvija prema Bultmannu, ne sadržava u sebi nikakav figurativni element, nego samo nudi modele koje treba oponašati ili izbjegavati (v. Crossan 1972; Tucker 1988: 154, 170).

Paradigmatski primjeri dijelom bi se mogli opisati i kao historijski egzempli, onako kako ih deifinira Van der Blom govoreći da je riječ o referenci na pojedinca ili događaj iz prošlosti koji treba biti moralno-didaktični model uzornog ponašanja (Van der Blom 2010: 68; Hilder 2015: 95). Upravo su te povijesne reference imale funkciju moralno-didaktičnih vodiča u ponašanju jer su recipijente poticale na oponašanje velikih djela predaka (Van der Blom 2010: 67–68). Lat. *exemplum* prevodi se kao *pelda* uglavnom

⁵⁶ (...) *Exemplum de Iudith vidua* (...), SD 25.

⁵⁷ Bultmann (1921) razlikuje egzempl (paradigmu) i egzemplarni narativ. „The exempla narratives are not paradigmata (exempla) that serve to illustrate or make vivid some thought; rather, the example narratives serve to provide Beispiele (examples), which he equates with models for the right conduct” (v. Tucker 1998: 154) (Egzemplarni narativi nisu paradigme (egzempli) koji služe ilustraciji ili oživljavanju neke misli; egzemplarni narativi služe za pružanje primjera koje on (op. a. Bultmann) izjednačuje s modelima za ispravno ponašanje.

kada je riječ o nekom paradigmatom primjeru (uzoru) najčeće vezanom za određene moralne vrijednosti, točnije uz modele poželjnoga kršćanskog ponašanja. *Pelde* su dijelom paradigme u aristotelovskom shvaćanju s obzirom da se odnose na historijski potvrđene događaje i osobe. Odnosno, najbliže su onome što kod Marulića poznajemo kao ‘*exempla sanctorum*’⁵⁸ te ih nerijetko susrećemo upravo u sermonima *de sanctis*. Da se upravo leksem *pelda* povezuje s temeljnim kršćanskim vrijednostima i njegovanjima vrlina pokazuje prvi dio propovijedi na sv. Mariju Magdalenu, inače omiljenu biblijsku ličnost dominikanskih propovjednika. Ovdje se čak četiri puta spominje riječ *pelda*, tj. ona se ne izmjenjuje s drugim leksemima koje je prevoditelj poznao (*prilika, eksempl*). Ona je uzor (*paradigma*) svim recipientima, a tu svoju značajku temelji na *peldi pokore*. *Pelde* su uzori koje treba oponašati, tj. one su paradigme (primjeri) kreposti i vrlina: *pelda ponzinosti, pelda strplen’ja*.

V prvom d(ê)lu M(a)rê M(a)gd(a)l(ena) imela e 7 dos(toênstvi). Prvo e(st) ere dana e v’ peldu vs(e)m griš’nikom k(a)ko M(a)rê d(ê)va v’ peldu nekrivosti ere deva putas’ta ka pelata v život’ večni nekrivost’ i pokorna. Zato nam’ e b(og) dal dvi M(a)rrii ednu v peldu nevinnos’ti a drugu M(a)rû Magd(a)l(enu) v peldu pokore⁵⁹ ere e učinila pravu pokoru i čim e bila b(og)a uridila tim’ mu e zadovolno učinila, B 147a

U leksemu *pelda* isprepleću se zapravo dvije od tri vrste dokazivanja *exempla* i *auctoritas*, pri čemu se *auctoritas* ostvaruje u dostojanstvu i veličini, odnosno moralnome autoritetu biblijske ili svetačke osobe. Osim toga, i *auctoritas* i *paradigma* dva su značenja uz koja Belostenec veže riječ *pelda*. U sljedećim dvama primjerima vidimo kako se u propovijedi o djelima milosrđa kao paradigma pojavljuje sv. Elizabeta (*Zato bogate žene imaû presti i odivati uboge a peldu*⁶⁰ imaû od b(la)ž(e)(e)ne El(i)z(a)b(e)ti ka e prela s svoimi divicami činila e sukne ubogim, B 51c), a u onoj o djevicama izdvaja se poniznost Djevice Marije (*Zato zaručenica H(rst)ova ima biti*

⁵⁸ Upravo se izrazom *pelde svetih* prevodi *exempla sanctorum* u jednom od citata Izidora Seviljskoga (†636): *Na to Izidor od Viš’nega dobra gov(o)ri ka obračeniû zalih vele prude pelde s(ve)tih, A 44d* prema lat. *exempla sanctorum*, SD 115.

⁵⁹ (...) *exemplum ipsis peccatoribus* (...) *exemplum innocentiae* (...) *exemplum innocentiae* (...) *exemplum poenitentiae*, SD/SS 88.

⁶⁰ (...) *exemplo beatae Elisabeth* (...), SD 338.

poniz'na po pel'di M(a)rie⁶¹ ka gov(o)ri êko prizre g(ospod) na smerenie rabi-ne svoje, B 212b).

Razmjeri vezanja *pelda* uz obrasce ponašanja do izražaja dolazi pogotovo u propovijedi o suživotu dobrih i zlih ljudi. U sljedećem primjeru vidimo kako prevoditelj *peldu* ne zamjenjuje niti s *prilikom* niti s *eksempлом*. Ponavljanjem leksema *pelda* podcrtava se analogija između propovjednikova tumačenja, citata te primjera iz prirode i svakodnevice. *Zle pelde* tako metonimijski označavaju sva zla ponašanja, općenito sve neispravnosti.

T(a)ko duhovno vs(a)ki č(lovê)k ima dati dobru pel'du iskrnemu v koi pobol'sha se i B(og) počtue se i ki to čini prostira rizi svoje (...) I to e B(og)u vele prieto dati lûdem dobru pel'du i tako e sebi vele zasluženno. Na to Cez(a)rii kolikim' pel'du istinne poniz'nosti s'kažeš' s' tolikimi večne maz'de primesš' (...) Pita se zač' e toliko zlih lûdi na s(ve)ti Odgov(o)r se da cića zlih' pel'di ere od' vola staroga uči se mladi orati, tako mladi uče se zlu i prevratnu živ'len'û od starih' ere edan drugoga otrue po z'li pel'di zač' k(a)ko ug'len'e vžiže se meû sobu t(a)ko pelde zalih'⁶², B 195d

Kada se *exemplum* odnosi na nešto općenito, na učenje, kada se njime podrazumijeva sadržaj u širem značenju tada se također pojavljuje leksem *pelda*. Od sva tri leksema u *Disipulima* upravo *pelda* označuje daleko najšira generalizirana značenja kojim se sintetiziraju razna učenja. U propovijedi na prvu korizmu nedjelju nalazimo ga u prvoj rečenici koja slijedi nakon uvodnoga biblijskog citata (thema): *H(rst) pos'til' e nam' v peldu i v nauk*,⁶³ B 30a. Zanimljivo je da se ovdje Isusove parabole ne prevode kao *eksemplici*, nego kao *pelde*. Naime, s obzirom da se ne navode pojedinačne parabole, nego se općenito aludira na Isusovo poučavanje u parabolama, prevoditelj se odlučio za leksem *pelda* koji ovdje funkcionira kao pojam širega značenja. Da je prevoditelj pod *peldom* zaista podrazumijevao skup poučnog sadržaja govori i sljedeći primjer: *Na to čte se v' zrcali od' peldi eks(e)m(pl)*, A 96d, prema lat. *Unde legitur in speculo exemplorum*, SD 411.

Pelda kao paradigma (obrazac) katkad se ističe već u uvodnim dijelovima sermona, neposredno nakon biblijske perikope, kao što je slučaj u

⁶¹ (...) *debet habere humilitatem exemplo Mariae* (...), SD 589.

⁶² (...) *bonum exemplum praeberere proximo suo* (...) *bonum exemplum* (...) *exemplum verae humilitatis* (...) *malum exemplum* (...) *mala exempla* (...) *malum exemplum*, SD 232.

⁶³ *Christus ieiunavit nobis in exemplum et doctrinam*, SD 144.

uvodu propovijedi o poštovanju redovnika: *Idite i pokazite se ereom'. Luka na 17. V tom' (evan)j(e)l(ie) da H(rst) gubave po očišćen'û k ereom poslal' dal' e n(a)m peldu počtovati redovnike,*⁶⁴ B 85d.

Peldom se u *Disipulima* često označuju primjeri pojedinaca iz Svetoga pisma, koji nisu moralni autoriteti u punom smislu riječi, ali čiji postupci služe za podučavanje recipijenata. Tako se primjerice preporučuje da se carinikov način obraćanja Bogu prihvati kao ispravan model u svakodnevним molitvama. Iako se u *Disipulima*, kao ni u latinskome izvorniku, izrijekom ne navodi samo podrijetlo carinikova (*mitarova*) iskaza, a riječ je o citatu iz Lk 18,13, upravo izbor leksema *pelda* upućuje da iza riječi stoji određeni autoritet, u ovom slučaju Novi zavjet: *V tretom d(e)lu znati e da grihi prihodni po ž(=8) z(a)koni odpućaû se (...)* *Drugo po devotnoi bien'û v' prsi po peldi mitara*⁶⁵ *ki biûci se rekal' e: „B(ož)e milost(i)v budi mani grišniku.”*, B 84d–85a.

Prevoditeljeva jasna distinkcija između *pelde* i *eksempla*, odnosno između sadržaja i forme tijekom prevođenja lat. *exempluma* možda najzornije prikazuje sljedeći primjer iz propovijedi na Duhove. Tijekom parafraziranja lat. rečenice prevoditelj je *exemplum* razdvojio na *peldu* koja označava učenje (primjer) i *eksempl* (narativni oblik) koji slijedi nakon iznesenog stajališta. *Pelda* se zapravo odnosi na sadržaj: model oponašanja/izbjegavanja, određeno učenje ili primjer, dok s druge strane *eksempl* najavljuje početak kratkoga narativa: *i ta pelda more se reči k slovu b(o)žû po m(i)losti se duha s(ve)ta. Eks(e)mpl. Bil' e niki vitez'*,⁶⁶ B 191d. Prevoditeljevo podcrtavanje razlike između *pelde* i *eksempla* pokazuje sljedeći primjer s kraja propovijedi na Božić u kojem se na mjestu lat. *exemplum*, a koji se odnosi na paradigmatički primjer pozniznosti i skromnosti, prvo pojavljuje *pelda*, a *eksempl* nalazimo neposredno uoči čitanja narativnoga oblika.

Šes'to potribuû mehku pos'telû a ta e dite v' êsle na seno pos'tavila a to e vse trpela da bi se lûdi sramovali oholi biti i dala nam'e peldu smereniê i poniznosti v' svitah ne nositi se oholo i b(og)u ne sagra(e)š(i)t Naiposlîi zamiri eks(e)mp(l)⁶⁷ *Čte se*, A 20a.

⁶⁴ (...) *dat nobis exemplum honorandi sacerdotes*, SD 420.

⁶⁵ (...) *exemplo publicani* (...), SD 418.

⁶⁶ *Exemplum de gratia Spiritus Sancti et quomodo verbum Dei illuminat animam, et ab aeterna morte liberat. Quidam miles*, SD 266.

⁶⁷ *Ut exemplum humilitatis nobis daret* (...) *Ultimo nota exemplum de infantia Christi*, SD 43.

Kolebanje oko izbora leksema *eksempl* i *pelda* uočava se katkad u onim odlomcima u kojima se tumači *pelda* određenog uzora. Tako je paradigmatski primjer Isusa Krista pri tumačenju oprosta neprijatelju, a koji se temelji na kratkoj parafrazi biblijskoga teksta, u jednom *Disipulu* preveden kao *eksempl*, a u drugom kao *pelda*. Ovo pokazuje povremeno razilažanje kod prevođenja paradigmatskih primjera utemeljenih na kratkoj naraciji: tako se katkad pri prevođenju polazi od narativnosti (*eksempl*), a katkad od paradigmatičnosti (*pelda*).

Drugo odpus'titi i lûbiti nepriêt(e)le imaš tako da ti ne bi otel biti maćen' po drugih. Po eks(e)m(pli) Is(u)h(rsto)vi⁶⁸ koga krivicu otihi uč(e)nici otihi mas'titi. Odg(o)vor(i)l e nim karaûći nih' ne znate koga duha es'te s(i)n č(lovê)č(a)ski ni prišal' duš pogubiti da sp(a)s(i)ti, A 123d //

Drugo odpustit i lûbiti imamo nepriêtele t(a)ko da se ne mastii po drugih' po pel'di H(rsto)vi za koga se otihi uč(e)n(i)ki mastiti gov(o)r(e)çi nim' ne znate li da s(i)n č(lovê)č(a)ski ni prišal d(u)šu pogubiti nego sp(a)s(i)ti, B 107b.

Sljedeći primjer pokazuje kako na nekim mjestima nailazimo na razmimoilaženja u uporabi leksema *pelda* i *prilika*⁶⁹ (lat. *exemplo* kao *primjer, ilustracija, paradigma*), a kada se radi o paradigmatskim primjerima.

Drugo d(a)n(a)šni d(a)n ima se čas'tno i devoto č(a)stiti na priliku sreteniê H(rsto)va⁷⁰ na cvit'nicu od' pl'ka kada e jiz'dil' v' Erusolim', B 195c //Drugo d(a)n(a)šni bl(a)gd(a)n častno i devoto ima se ob'služevati na peldu sreteniê H(rsto)va na c'vit'nicu od plka kada e jizdil v' Er(u)s(o)l(i)m, C 136r

Hungarizmom⁷¹ *pelda* u *Disipulima* su se uglavnom prevodili paradigmatički primjeri, pogotovo uz kreposti i vrline svetaca u sermonima *de*

⁶⁸ (...) *Exemplo Christi cuius iniuriam cum discipuli* (...), SD 487.

⁶⁹ U ovom se značenju u mnogim djelima starije književnosti pojavljuje upravo riječ *prilika*: *vzimljući priliku od matere Hristove* (Kol, 66b); *Na to nas uči Isus svoju priliku* (Naručnik, 101a), *priliku posluha skazao jesi* (Bandulavić, 150b), *priliku vernosti pustimo* (Vitezović, Odi-ljenje, 35); *koji nam daju zlu priliku* (Banovac, Pred., 13). Prema ARj (XII: 32).

⁷⁰ (...) *exemplo occursus et honors Christo*, SD 292.

⁷¹ To nije jedini hungarizam, odnosno germanizam u *Disipulima*. Također u *Disipulima* ne nalazimo tvorenice od riječi *pelda*.

sanctis. Upravo ta uporaba, uz gotovo dosljedno razlikovanje *exempluma* kao narativnog oblika od *exempluma* kao retoričke figure, ono je što izdvaja *Disipule* iz konteksta hrvatske srednjovjekovne propovjedne književnosti. Naime, u *Blagdanaru popa Andrije* koji sadržava razne svetačke sermone, njihove se kreposti i vrline redovito pojavljuju uz riječ *prilika*, koja istodobno označava i kratke narativne oblike (najčešće unesene iz hagiografskih tekstova), tj. njihovi paradigmatički primjeri navode se kao prilike: *Tako i mi nih' prilikom' imamo se boriti protivu grihom' i napastem' देंवlim'*, Blag 90r. Iako je paradigmatičke primjere prevodio svim trim leksemima, veliku prevlast ovdje ima upravo hungarizam *pelda*. Dok je s jedne strane prevoditelj, što potvrđuju navedeni primjeri, pokazao kako je leksem *prilika* smatrao prikladnim za označavanje raznih latinskih leksema, na mjestima na kojima se *exemplum* veže uz određene moralne autoritete, gotovo je redovito posezao isključivo za leksemom *pelda*.

3.5. Sintetski pogled na uporabu leksema *eksempla/pelda/prilika*

U prevoditeljevu odnosu prema lat. leksemu *exemplum* ocrta se distinkcija između *exempluma* koji se odnosi na egzemplarne narativne forme i *similitudo* koji se odnosi na deskriptivna i atemporalna uspoređivanja. Ako se leksem pojavljuje kao najava kratkoga narativnog oblika tada se isključivo koristi latinizam *eksempl*. Možda najzorniji primjer nalazimo u kratkom odlomku jedne propovijedi u kojem se lat. *exemplum* tijekom tumačenja poniznosti Djevice Marije prevodi svim trima leksemima. U najavi teme koja se u njemu obrađuje prvo se pojavljuje leksem *pelda* (*ciča pelde*⁷² *poniznosti*, C 139v), i to u značenju paradigmatičkoga modela. Suprotstavljajući Marijine poniznosti i oholosti brojnih žena, nerijetko sklonih raznim čaranjima, zaključuje se unosom kratkoga narativa koji se najavljuje latinizmom *eksempl*: *Ot toga se č'te eksempl*.⁷³ *Bil' e niki negromant ki se e bil obratil na veru*, C 140r. U tome se pak narativu Evin primjer prevodi riječju *prilika*: *Na to e prilika Eva e*.⁷⁴ Paradigma poniznosti označena je leksemom *pelda*, kratki narativ latinizmom *eksempl* povezanim s glagolom „čte se” te leksemom *prilika* koja se pojavljuje u svojstvu retoričke figure. Ako bi se stoga pokušalo usustaviti promatrani materijal iz *Disipula*, može se ponuditi sljedeće tumačenje. U promatranoj zbirci izrazi *eksempl*, *prilika* i *pelda* ne koriste se

⁷² *Secundo propter exemplum humilitatis*, SD/SS 28.

⁷³ *Et de hoc quare exemplum in promptuario*, SD/SS 29.

⁷⁴ (...) *exemplo Evae* (...), SD/P 172.

uvijek u istim okolnostima, već se rabe za različite značenjske valere. Korištenjem leksema iz različitih idioma za latinski *exemplum* prevoditelj je pokazao kako razlikuje višestruko značenje te riječi.

Pelda je uglavnom paradigmatiski primjer, tj. model oponašanja ili izbjegavanja onoga što je grešno, neprihvatljivo, samo katkad označava retoričku figuru. Leksem *pelda* aludira na metonimijski izraz koji označava neko više, općeprihvaćeno učenje (Isusova *pelda* kao *imitatio Christi*), *pelda* zlih ili dobrih kao svojevrsna sinteza osnovnih zapovijedi i traktata. Ovim leksemom bila je obuhvaćena sadržajna komponenta nekoga primjera. Značenje koje ima u *Disipulima* podudara s dvama navedenim značenjima koja navodi Bel.: *auctoritas* i *paradigma*.

Prilika se najčešće odnosi na retoričku figuru (najčešće usporedbu), samo se katkad pojavljuje u značenju paradigmatškoga primjera. *Prilika* je, iako rijetko, primjer (paradigma) iza koje ne stoji određeni *auctoritas*. Riječju *prilika* uglavnom se provodilo demonstriranje i prisposobljavanje. Pokazatelj je toga i širok spektar značenja toga pojma kojim se također prevode riječi *figura*, *ilustrando* i sl.

Leksem *eksempl* u *Disipulima* u svijest priziva postojane narativa koji se ili izlaže ili se na njega podsjeća kraticom, svojevrsnom ligaturom pri čemu se u naslovu pojavljuju njegovi uvjetno rečeno protagonisti: katkad je riječ o osobama iz biblijskih parabola, a katkad o poznatim pojavama iz prirodnog svijeta. Možemo zaključno reći da taj latinizam pokriva pojam srednjovjekovnoga kratkoga narativnog oblika, usporedbe i biblijskih parabola. Načelom narativnosti, čak i one minimalizirane, kondenzirane prevoditelj/kompilator vodio se kada je prevodio lat. riječ *exemplum*.⁷⁵ Već sama pojava ove riječi naznačava da se nešto čita, slijedi prepričavanje ili tumačenje. Drugim riječima, ili se aludira na događaje iz Biblije pri čemu se navode samo oni dijelovi usko povezani s temom propovijedi ili se tumači neka usporedba, tj. eksplicitno se iznosi moralno značenje i povezanost s prethodnom točkom ili učenjem. Upravo je narativnost temeljno razlikovno obilježje prema kojem se vršilo odabiranje termina, no granica se nije postavljala samo između kratkoga narativa i retoričke figure, nego između svih egzemplarnih oblika s obilježjem narativnosti i onih u kojima to obilježje izostaje.

⁷⁵ Vrijedno je spomenuti kako se u jednom srednjovjekovnom glosariju izjednačuju pojmovi *exemplum* i naracija – *exemplum narrare*. No, iako ovo nije često leksikografsko značenje čini se da je u crkvenom kontekstu naracija bila osnovna prepoznatljiva značajka *exemplum*-a (Lyons 1989: 11).

4. Zaključak

Istraživanje odnosa prema višeznačnosti lat. pojma *exemplum* u glagoljskim *Disipulima* pokazalo je kako se prevoditelj/kompilator vodio nekolikim načelima pri izboru blisko značnica iz triju idioma. Riječ je o latinizmu *eksempl*, hungarizmu *pelda* i hrvatskom leksemu *prilika*. U hrvatskom prijevodu utvrđena je određena dosljednost u njihovu odabiru. Prvo, leksem *eksempl* u ovdje promatranom izvoru redovito se pojavljuje na mjestu tipičnoga srednjovjekovnoga kratkoga narativnog oblika, dakle tim se izrazom signalizira barem rudimentarno pripovijedanje. Odnosno, propovjedni egzempl (tzv. *sermon exempla*) ovdje se isključivo označuje leksemom *eksempl*, katkad izrazom kojim se naglašava da se nešto čita: *čte se*. Drugo, istim se latinizmom označuju i biblijske parabole. Naime, ako je određeni dio teksta zahvaćen leksemom *exemplum* odavao najmanje naznake narativnosti, glagoljaš je odabirao latinizam *eksempl*. Ovdje pod narativnošću ubrajamo i razna objašnjenja, kao i vrlo sažete rečenice iz biblijskih parabola. Samim time pojava riječi *eksempl* potiče da se iz pamćenja posegne za nekim poznatim narativom; *eksempl* se čita, ali se i pamti. Treće, *exemplum* koji se odnosi na pojedinu retoričku figuru najčešće se prevodi kao *prilika*, samo iznimno kao *eksempl* i *pelda*. *Prilika* se osim toga pojavljuje i na raznim drugim mjestima kao prijevod drugih latinskih riječi i retoričkih figura. Valja naglasiti da, iako leksem *prilika* pokriva razna značenja, za razliku od drugih glagoljskih propovijedi, u promatranjoj se zbirci njime nikada ne označava srednjovjekovni narativni egzempl. Četvrto, ako je *exemplum* ozačavao paradigmatički primjer, tada se najčešće pojavljuje hungarizam *pelda*, uz napomenu kako u prijevodu nalazimo nekoliko primjera uporabe leksema *prilika* i *eksempl*. Zaključujemo da je paradigmatičnost bilo temeljno načelo prema kojem je odabran leksem *pelda*. On se gotovo isključivo rabio na mjestima iznošenja svetačkih i biblijskih uzora, moralnih autoriteta. Taj se leksem rabi i u određivanju lošeg i nepoželjnog ponašanja, onoga što valja izbjegavati – dakle, on je takav da podnosi krajnja generaliziranja. *Pelda* je primjer koji je ovjeren, potvrđen, čiji se *auctoritas* ostvaruje ili u imenu biblijske ili svetačke ličnosti, ili u učenjima o vrlinama i grijesima. *Pelda* katkad ima i prenesena, najviše metonimijska generalizirana značenja.

Utvrđeno je kako se *pelda* odnosi na sadržaj. Njome se ne upućuje ni na kakva formalna obilježja, za razliku od *eksempla* koji upućuje na narativnu formu. Uz *priliku* se veže načelo prikladnosti/prilichnosti. U prevoditeljskom se postupku, dakle, prepoznaje nijansiranje značenja, pri čemu *eksempl* uglavnom naznačuje ili nešto što je narativno u propovijedi ili ima narativno

podrijetu (hipotekst), dok je *pelda* uglavnom paradigma ili figura. Kao opće načelo izdvajamo uporabu izraza *pelda* na razini *auctoritas* (poznat biblijski prizor ili osoba, svetac/svetica), a uporabu *eksempla* na razini *narativnog* (dakako, s mogućom funkcijom oslikavanja, djelomično i oživljavanja pouke, kroz pripovijedanje i postupke likova). Možda bi se smjela napraviti vizualna paralela: dok je *pelda* poput fotografije, dotle je egzempl kao kratak film.

Valja istaknuti kako uporaba leksema iz različitih idioma u *Disipulu* nije pokazatelj stiliziranja prijevoda, izbjegavanja suvišnih ponavljanja ili oblikovanja kontaktnih sinonima. Upravo suprotno, njihova pojava na mjestu na kojem u latinskom tekstu stoji leksem *exemplum* upućuje na glagoljaševo upuštanje u rješavanje terminološke problematike. Ovom je analizom utvrđeno kako se tijekom prevođenja *jedne* latinske riječi *trima* leksemima prevoditelj vodio sljedećim *trima* načelima: narativnošću, paradigmatičnošću i prikladnošću. Uporaba različitih leksema na mjestu lat. *exemplum*-a odraz je povremenog preklapanja dvaju načela: npr. narativnošću i paradigmatičnošću kada je riječ o biblijskim parabolama (*eksempl* i *pelda*), ili pak narativnošću i priličnošću ako se radi o uspoređivanju primjera iz prirodnog svijeta s moralnim naukom (*eksempl* i *prilika*). Za razliku od mađarskoga prijevoda Heroltovih egzempla u zbirci *Példák könyve*, u kojem se *pelda* pojavljuje kao neodređena oznaka za primjer i za egzempl kao kratki narativni oblik, u *Disipulima* je leksem *pelda* ponajprije oznaka za paradigmatički primjer, samo katkad za retoričku figuru, ali nikad za kratki narativ.

Promatrani rukopis potječe iz vremena kada se nije rabila stroga i općeprihvaćena terminologija u književnosti, a koja bi se odnosila na tekstne skupine i žanrove, ili su se izrazi/termini/nazivi koristili dosta slobodno pa su pokrivali različita značenja. Nasuprot tomu, hrvatski prevoditelj *Disipula* nastojao je izabrati i dosljedno primjenjivati određene riječi za *exemplum* kao književni žanr i za retoričku figuru. Pritom te izraze koristi kao „pomoćne” signale ne samo za primatelje, već i za onoga koji treba tekst čitati naglas, propovijedati, poučavati. Time se olakšava usmjeravanje pozornosti, ali i indirektno upućuje na način govorenja, kazivanja, čitanja. Prevoditelj je očito pred očima imao cijelu čitateljsku zajednicu. Dakle, ovdje promatrani izvor je vrijedan, jer donosi primjer – iako usamljen – nastojanja hrvatskoga pisca-prevoditelja oko uspostave barem nekakve razlikovne terminologije u korpusu sačuvane srednjovjekovne hrvatske vernakularne pismenosti. Po tome je *Disipul* jedinstven u dosad proučenom materijalu iz hrvatske srednjovjekovne glagoljske tradicije.

Izvori

1) Rječnici

- ARj – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880–1976) JAZU, Zagreb.
- Bel. – Belostenec, Ivan (1740) *Gazophylacium seu latino-illyricorum aerarium. Gazpophilacium illyrico-latinum*, J. B. Weitz, Zagrabiae.
- BSKJ – Kozma Ahačić, Andreja Legan Ravnika, Majda Merše, Jožica Narat, France Novak (2011) *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, ZRC SAZU, Ljubljana
- Habd. – Habelić, Juraj (1670) *Dictionar ili rechi szlovenszke*, ur. Josip Turčinović (Pretisak 1989.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Jamb. – Jambrešić, Andrija (1742) *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples: in usum potissimum studiosae juventutis*, dodatak uredio Antun Šojat, (Pretisak 1992), Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkoga instituta, Zagreb.
- MÉK – *Magyar értelmző kéziszótár* (1987), sv. 1, ur. J. Juhász i sur., Akadémiai kiadó, Budapest.
- Mikalj. – Mikalja, Jakov (1649./1651.) *Blago jezika slovinskoga. Transkripcija i leksikografska interpretacija*, prir. Darija Gabrić-Bagarić, Marijana Horvat, Sanja Perić Gavrančić i Ivana Lovrić Jović. Autorica koncepcije i uvodne studije Darija Gabrić-Bagarić, (Pretisak 2011), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- MIL – *Magyar irodalmi lexikon* (1965), sv. II., gl. ur. Marcell Benedek, Akadémiai kiadó, Budapest.
- Páp. – Pápai Pariz, Francisco (1768) *Dictionarium Latino-Hungaricum & Dictionarium Hungarico-Latinum*, Samuelis Sárdi Typographi, Cibinii.
- RHKJ – *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (1984–2014), ur. Božidar Finka (sv. 1–10), Radoslav Katičić (sv. 11–13), HAZU – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- SD – Herolt, Johannes (1603) *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum ac miraculis Beatae Mariae Virginis*, Petrus Maria Bertanus, Venice.
- Skok, Petar (1972) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. 2: K–Poni*, ur. Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, JAZU, Zagreb.
- StuI – Stulli, Joakim (1810) *Vocabolario Italiano-Illirico-Latino*, Antonio Martecchini, Dubrovnik.

- StuL – Stulli, Joakim (1801) *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*, Typis, ac sumptibus typographiae regiae Universitatis Pestanae, Budimpešta.
- VitezH. – Ritter Vitezović, Pavao (2009) *Lexicon Latino-Illyricum*, sv. 3, Hrvatsko-latinski rječnik, priredile i pogovor napisale Nada Vajs i Zrnka Meštrović, Artresor naklada i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- VitezL. – Ritter Vitezović, Pavao (2010) *Lexicon Latino-Illyricum*, sv. 2, prijepis i obrada, rukopis kritički pročitale i rječnik upisale Zrnka Meštrović i Nada Vajs, priredio i predgovor napisao Bojan Marotti, Artresor naklada, Zagreb.
- Vran. – Vrančić, Faust (1595) *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika latinskog, talijanskog, njemačkog, hrvatskog i mađarskog*, (Pretisak 1971), Liber, Zagreb.

2) Glagoljski izvori

- A – *Disipul A* (sredina 16. st), Arhiv Krčke biskupije
- B – *Disipul B* (1558.), Arhiv HAZU, sign. VIII 126
- C – *Disipul C* (1541.), Arhiv HAZU, sign. IV a 95
- D – *Disipul D* (1600.), Arhiv HAZU, sign. III b 13 (Kuk. 5)
- Kol – *Kolunićev zbornik: hrvatski glagoljski rukopis od godine 1486.* (1892), Djela JAZU 12, prir. Matija Valjavec, Zagreb, V-XXVIII, 1–276.
- Blag – *Blagdanar popa Andrije* (1506.), Arhiv HAZU, sign. IV a 99.

Literatura

- Ahačić, Kozma (2007) *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana.
- Aragués Aldaz, José (2019) „Ephemeral Stories: Lull and Medieval Exemplary Literature”, *A Companion to Ramon Llull and Llullism*, ur. Amy M. Austin i Mark D. Johnston, Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 82, Brill, Leiden i Boston, 215–304.
- Berger, Klaus (1984) „Hellenistische Gattungen im Neuen Testament”, ANRW, 25, 2, 1031–1432, 1231–1245.
- Berlioz, Jacques (1980) „Le récit efficace : l'exemplum au service de la prédication (XIIIe-XVe siècles)”, *Mélanges de l'École française de Rome*, 92, 1, 113–146.

- Berlioz, Jacques, Marie-Anne Polo de Beaulieu (1994) „Les recueils d'exempla et la diffusion de l'encyclopédisme médiéval”, *L'enciclopedia medieval. Atti del convegno San Gimignano, 8-10 ottobre 1992*, ur. Michelangelo Picone, Longo Editore Ravenna, 179-212.
- Berlioz, Jacques, Marie Anne Polo de Beaulieu (ur.) (1998) *Les exempla médiévaux: nouvelles perspectives*, Honoré Champion, Paris.
- Blažević Kezić, Vera (2019) „Grafetička i grafematička obilježja protestantske Spovidi (1564) u kontekstu hrvatskoga književnog jezika 16. stoljeća”, *Fluminensia*, 31, 2, 49-86.
- Bratičević, Irena (2016) „De exemplis illustrium virorum Euzebija Kaboge”, *Colloquia Maruliana*, 25, 71-99.
- Bremond, Claude, Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt (1996) *L'exemplum (= Typologie des sources du Moyen Âge occidental 40)*, Brepols, Turnhout.
- Bremond, Claude (1998) „L'Exemplum médiéval est-il un genre littéraire?”, *Les Exempla médiévaux. Nouvelles perspectives*, ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu, Honoré Champion, Paris, 21-28.
- Briscoe, Marianne G. (1992) *Artes praedicandi*, Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 61, Brepols, Turnhout.
- Bultmann, Rudolf (1921) *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Collomb, Pascal, Marie Anne Polo de Beaulieu (2009) „The Thesaurus Exemplorum Medii Aevi (ThEMA): An Introduction”, *Medieval Sermon Studies*, 53, 45-52.
- Crane, Thomas Frederick (1890) *The exempla or illustrative stories from the Sermones vulgares of Jacques de Vitry*, London.
- Crossan John, Dominic (1972), „Parable and Example in the Teaching of Jesus”, *New Testament Studies*, 18, 285-307.
- Curtius, Ernst Robert (1971) *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, prev. Stjepan Markuš, Matica hrvatska, Zagreb.
- Damjanović, Stjepan (2014) *Novi filološki prinosi*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Daxelmüller, Christoph (1984) „Exemplum”, *Enzyklopädie des Märchens*, t. 4, De Gruyter, Berlin i New York, 627-649.
- Demoen, Kristoffel (1997) „A Paradigm for the Analysis of Paradigms: The Rhetorical Exemplum in Ancient and Imperial Greek Theory”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, 15, 2, 125-158.

- Dürrigl, Marija-Ana (1988) „Hungarizmi u hrvatskom književnom jeziku”, *Jezik*, 35, 4, 97–100.
- Dürrigl, Marija-Ana (2002) „O hrvatskoglagoljskim srednjovjekovnim egzemplima”, *Umjetnost riječi*, 3, 121–137.
- Fascher, Erich (1924) *Die formgeschichtliche Methode: Eine Darstellung und Kritik: Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des synoptischen Problems*, Alfred Töpelmann, Giessen.
- Grzybowska, Lidia (2019) „Arbor Praedicandi. Some Remarks on Dispositio in Mediaeval Sermons (on the Example of Sermo 39 „Semen Est Verbum Dei” by Mikołaj of Błonie)”, *Terminus*, 21, 169–195.
- Hadrovics, László (1985) *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Akadémiai kiadó, Budapest.
- Hercigonja, Eduard (1983) *Nad iskonom hrvatske knjige. Rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*, SNL, Zagreb.
- Hilder, Jennifer Claire (2015) *Recontextualising the Rhetorica ad Herennium*, doktorska disertacija, School of Humanities College of Arts University of Glasgow, Glasgow.
- Howard, Peter (2010) „Painters and the Visual Art of Preaching: the „Exemplum” of the Fifteenth-century frescoes in the Sistine Chapel”, *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, 13, 33–77.
- Hren, Dragutin (1924) „Hrvatski prijevod imenice parabola”, *Bogoslovska smotra*, 2, 233–236.
- Johnston, Mark D. (1996) *The Evangelical Rhetoric of Ramon Llull: Lay Learning and Piety in the Christian West Around 1300*, Oxford University Press, New York i Oxford.
- Jovanović, Neven (2011) *Stilističko čitanje Marulićeva Evanđelistara*, Filozofski fakultet FF Press, Zagreb.
- Kekez, Josip (1989) *Leukorn i djevojka bez grijeha: slike i prilike, propovijedanje u Hrvata: prilog općoj teoriji književnosti i povijesti starije hrvatske proze*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.
- Kemmler, Fritz (1984) „*Exempla*” in context : a historical and critical study of Robert Mannyng of Brunne’s „*Handlyng synne*”, G. Narr, Tübingen.
- Kennedy, George A. (2001) „Historical survey of rhetoric”, *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B. C. – A. D. 400*, ur. Stanley E. Porter, Brill, Boston i Leiden, 3–41.

- Kienzle, Beverly Mayne (2000) „Introduction”, *The Sermon (= Typologie des sources du Moyen Âge occidental 81–83)*, ur. Beverly Mayne Kienzle, Brepols, Turnhout.
- Le Goff, Jacques (1989) „L'exemplum et la rhétorique de la prédication au XIIIe et XIVe siècles”, *Rhetorica e Poetica trai i secoli XII e XIV*, Atti del secondo Convegno indenzionale di studi dell'Associazione per il Medioevo e l'Umanesimo latini (AMUL) in onore e memoria di Ezio Franceschini, Trento e Rovereto 3–5 ottobre 1985, ur. Claudio Leonardi i Enrico Menesto, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, Pérouse i Florence, 3–28.
- Lenhoff, Gail (1989) „Problems of Medieval Narrative Typology: The Exemplum”, *Gattung und Narration in den älteren Slavischen Literaturen*, ur. Klaus Dieter Seemann, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 109–118.
- Les Exempla médiévaux* (1992) Introduction à la recherche, suivie des tables critiques de l'*Index exemplorum* de Frederic C. Tubach, ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu. Predgovor Claude Bremond, Jacques le Goff i Jean-Claude Schmitt, Carcassonne, Garae/Hésiode.
- Les Exempla médiévaux : nouvelles perspectives* (1998), ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu, Champion, Paris.
- Le Tonnerre des exemples. Exempla et médiation culturelle dans l'Occident médiéval* (2010), ur. Polo de Beaulieu, Marie Anne Jacques Berlioz i Pascal Collomb, Presses universitaires de Rennes (coll. Histoire), Rennes.
- Louis, Nicolas (2011) „Exemplum ad usum et abusum: définition d'usages d'un récit qui n'en a que la form”, *Le récit exemplaire (1200–1800)*, ur. Véronique Duché-Gavet i Madeleine Jeay, Éditions classiques Garnier, Paris.
- Louis, Nicolas (2013) *L'exemplum en pratiques : production, diffusion et usages des recueils d'exempla latins aux XIIIe-XVe siècles*, doktorska disertacija, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS), Facultés Universitaires Notre Dame de la Paix.
- Lukežić, Iva (1996) „Protestantska književnost gradišćanskih Hrvata”, *Fluminensia*, 8, 1–2, 93–112.
- Lyons, John D. (1989) *Exemplum: The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Miklošič, Franz, Ritter von (1886) *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, Wilhekm Braumüller, Wien.

- Milčetić, Ivan (1904) „Sitniji prilozi. Rajska ptica”, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 9, 1–4.
- Milčetić, Ivan (1911) *Hrvatska glagoljska bibliografija*, I. dio, opisi rukopisa, Starine, 33, Zagreb, JAZU.
- Morabito, Rossana (2000), „Marulićeve parabole i njihov talijanski prijevod”, *Colloquia Mariuliana*, 9, 431–439.
- Moos, Peter von (1988) *Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die Historiae im „Policraticus” Johanns von Salisbury*, Georg Olms Verlag, Hildesheim, Zurich i New York.
- Moos, Peter von (1998) „L'exemplum et les exempla des prêcheurs”, *Les Exempla médiévaux. Nouvelles perspectives*, ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu, Honore Champion, Paris, 67–82.
- Murphy, James J. (1974) *Rhetoric in the Middle Ages: a History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, University of California i Press Berkley, Los Angeles i London.
- Mužinić, Jasmina, Jasenka Ferber Bogdan, Antonija Zaradija Kiš (2012) „Rajska ptica: od vizualne percepcije u Klovićevu Časoslovu Farnese do simbolične predodžbe Raja kroz egzemple”, *Književna životinja, Kulturni bestijarij II. dio*, ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš, Hrvatska sveučilišna naklada i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 419–447.
- Novaković, Darko (1987) „Generički kontekst Marulićeve Institucije”, *Marulić, Marko: Institucija II*, Split, Književni krug, 9–31.
- Pajur, Franjo (2009) „Juraj Habelić u kontekstu srednjoeuropske barokne propovjedne književnosti”, *Kolo*, 5–6, <https://www.matica.hr/kolo/312/juraj-habelic-u-kontekstu-srednjoeuropske-barokne-propovjedne-književnosti-20635/>, posjet 2. ožujka 2021.
- Pajur, Franjo (2012) „Ranobarokna prodečtva patra Belostenca”, *Kaj*, 45, 1–2, 41–59.
- Palmer, Nigel (1996) „Exempla”, *The Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, ur. Frank Anthony Carl Mantello i A. G. Rigg, CUA Press, 582–588.
- Petrović, Ivanka (1977) *Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi europski izvori*, Zagreb (= Radovi Staroslavenskoga instituta 8).

- Petrović, Ivanka (1989) „Brozović, Ivan Selčanin”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2., gl. ur. Aleksandar Stipčević, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb, 375–376.
- Példák könyve* (1510) *Hasonmás és kritikái szövegkiadás*, ur. A. Bognár, F. Levárdy, Akadémiai kiadó, Budapest.
- Polkowski, Marcin (2016) „The Exemplum in the Literary and Religious Culture of the Late-Medieval Netherland”, *Literatura renesansowa w Polsce i Europie. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Borowskiemu*, ur. J. Niedźwiedz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 403–430.
- Polo de Beaulieu, Marie Anne, Jacques Berlioz (2005) „Introduction. Le ThEMA: l’avenir d’une base de données sur Internet”, *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 35, 1–2.
- Pšihistal, Ružica (2001) „Značenjsko i retoričko-argumentacijsko ustrojstvo Marulićevih parabola”, *Colloquia Maruliana*, 10, 137–166.
- Pšihistal, Ružica (2008) „Razvijene usporedbe u Juditi: o Marulićevim prilikama”, *Colloquia Maruliana*, 17, 157–188.
- Radošević, Andrea (2015) „Signale der Mündlichkeit in der kroatischen Übersetzung der lateinischen Sammlung von Predigten *Sermones Discipuli* des deutschen Dominikaners Johannes Herolt († 1468)”, *Germanoslavica*, 26, 2, 18–40.
- Radošević, Andrea (2016) „Kajkavizmi u hrvatskome prijevodu *Disipula* Johanna Herolta (†1468)”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 42, 1, 245–266.
- Radošević, Andrea (2016b) „Motiv pro(daje) duše vragu u glagoljskim egzemplima”, *XLII Međunarodna naučna konferencija na XLVIII međunaroden seminar za makedonски јазик, литература и култура*, ur. Велева Славица, Универзитет »св. Кирил и Методиј«, Скопје, 203–221.
- Radošević, Andrea (2019) „Egzempl o ožurniku i sinu u paklu (Tubach 5027) iz Oxfordskoga zbornika (Ms. Can. Lit. 414)”, *Memorabilika*, 2, 11–30.
- Radošević, Andrea (2020) „*Vitae Patrum* u egzemplima glagoljskih knjiga *Disipula* iz 16. stoljeća”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 46, 1, 249–286.
- Reynolds, Suyanne (1996) *Medieval Reading: Grammar, Rhetoric and the Classical Text*. Cambridge University Press.

- Rhétorique et histoire* (1980) *L'exemplum et le modèle de comportement dans le discours antique et médiéval. Table ronde organisée par l'École française de Rome le 18 mai 1979*, ur. Jacques Berlioz i Jean-Michel David, École française de Rome, Rome.
- Roberts, Phyllis B (2002) „The *ars praedicandi* and the medieval sermon”, *Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages*, ur. Carolyn Muessig, Brill, Leiden, Boston i Köln, 41–62.
- Schenda, Rudolf (1969) „Stand und Aufgaben der Exemplarforschung”, *Fabula*, 10, 69–85.
- Schmitt, Jean-Claude (1985) *Prêcher d'exemples, récits de prédicateurs du Moyen Age*, Stock, Paris.
- Schürer, Markus (2005) *Das Exemplum oder die erzählte Institution. Studien zum Beispielgebrauch bei den Dominikanern und Franziskanern des 13. Jahrhunderts*, LIT Verlag, Berlin.
- Sellin, Gerhard (1974) „Lukas als Gleichniserzähler”, *ZNW*, 65, 166–189.
- Stanonik, Marija (2007) „Začetki in spremembe slovenske terminologije pri posameznih folklornih žanrih”, *Obdobja 24 – Metode in zvrsti, Razvoj slovenskega strokovnega jezika*, ur. Irena Orel, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, Ljubljana, 301–323.
- Stepanić, Gorana (2001) „Karakterizacija likova u Instituciji i Evanđelistaru – može li lik probiti granice žanra?”, *Colloquia Maruliana*, 10, 87–100.
- Strohal, Rudolf (1911) „Rajska ptica u istarskoga popa glagolaša Mihovila Burića”, *Prosvjeta*, 19, 197.
- Strohal, Rudolf (1917) „Prilike iz stare hrvatske glagolske knige”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 21, 239–272.
- Strohal, Rudolf (1917b) „Prilike iz stare hrvatske glagolske knige”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 22, 257–288.
- Strohal, Rudolf (1918) „Prilike iz stare hrvatske glagolske knige”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 23, 64–124.
- Štefanić, Vjekoslav (1960) *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Djela JAZU, knj. 51, JAZU, Zagreb.
- Štefanić, Vjekoslav (1969) *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I dio, JAZU, Zagreb.

- Tilliette, Jean-Yves (1998) „L'Exemplum rhétorique questions de définition”, *Les Exempla médiévaux. Nouvelles perspectives*, ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu, Honore Champion, Paris, 43–65.
- Tubach, Frederic C. (1969) *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Suomalainen Tiedeseura, Helsinki.
- Tucker, Jeffrey Z. (1998) *Example Stories: Perspective on Four Parables in the Gospel of Luke*, Sheffield Academic Press.
- Van der Blom, Henriette (2010) *Cicero's Role Models. A Political Strategy of a Newcomer*, Oxford University Press, Oxford.
- Vitale-Brovarne, Alessandro (1980) „Persuasione e narrazione: l'exemplum tra due retoriche (VI–XII sec.)”, *Mélanges de l'École française de Rome*, 92, 1, 87–112.
- Welter, J.-Th. (1927) *L'Exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge*, Guitard, Paris i Toulouse.
- Wenzel, Siegfried (2013) *The Art of Preaching. Five Medieval Texts and Translations*, The Catholic University of America Press, Washington D. C.
- Wenzel, Siegfried (2015) *Medieval Artes Praedicandi: A Synthesis of Scholastic Sermon Structure*, University of Toronto Press, Toronto.
- Zaradija Kiš, Antonija (2006) „Pseudoanimalistički egzempli u glagoljskom senjskom Korizmenjaku iz 1508. godine”, *Senjski zbornik*, 33, 243–258.
- Zaradija Kiš, Antonija (2008) „Egzempli u senjskom Korizmenjaku”, *Senjski zbornik*, 35, 55–90.
- Zaradija Kiš, Antonija (2008b) „Egzempli kao srednjovjekovni bestijarij: animalistički egzempli u hrvatskoglagoljskom književnom korpusu”, *Vidjeti Ohrid*, ur. Marko Samardžija, Hrvatsko filološko društvo i Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 117–140.
- Zaradija Kiš, Antonija (2009) „Književne minijature u glagoljaškim istraživanjima Rudolfa Strohal”, *Rudolf Strohal i njegovo djelo*, ur. Alojz Jembrih, Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, Zagreb, 161–170.
- Zaradija Kiš, Antonija (2010) „Motiv rajske ptice u auditivnoj percepciji raja u glagoljskim egzemplima”, *Kroatologija*, 1, 339–363.
- Zaradija Kiš, Antonija (2012) „Nezahvalni sin ili čovjek s krastačom na licu”, *Narodna umjetnost*, 49, 2, 115–138.
- Zaradija Kiš, Antonija (2014) „Est' ptica epopsa: jedan hrvatskoglagoljski egzempl i njegov kulturološki kontekst”, *Slovo*, 64, 183–206.

Zlatar, Andrea (2001) „Transformacije hagiografske matrice u Marulićevu djelu *De institutione bene beateque vivendi per exempla sanctorum*,” *Colloquia Maruliana*, 10, 77–85.

Ward, John O. (2018) *Classical Rhetoric in the Middle Ages. The Medieval Rhetors and Their Art 400–1300, with Manuscript Survey to 1500 CE*, International Studies in the History of Rhetoric, vol. 10. Brill, Leiden i Boston.

SUMMARY

Andrea Radošević, Marija-Ana Dürriĝl

THREE TERMS FOR ONE: *EKSEMPL*, *PELDA* AND *PRILIKA*.

AN ATTEMPT AT SEMANTIC AND GENRE NUANCING IN THE TRANSLATION OF THE LATIN TERM *EXEMPLUM*

One of the largest text groups preserved in medieval written sources can be identified as *exempla*. Yet, their definition as a (small) genre remains open with respect to many aspects. Some of their traits show a certain degree of overlapping with the parable, paradigm, and simile. *Exempla* are often incorporated into medieval sermons, as is the case in the analysed source: the Glagolitic collection *Disipul* (the Croatian translation from Latin of Johannes Herolt's *Sermones Discipuli*). Medieval authors, among them Herolt, used the term *exemplum* in various places in texts which had the general function of exemplification. *Exemplum* is a term which in the Middle Ages was used to denote short narrative forms (*exemplum* in the narrower sense) and rhetorical figures. The Croatian Glagolitic *Disipul* has three lexemes from various idioms (*eksempl*, *pelda*, *prilika*) that were used to translate the single Latin term *exemplum*. The study of different semantic connotations of these lexemes showed that they were used with a certain degree of consistency. *Exemplum* is translated by the lexeme *pelda* when it denotes a paradigmatic example, but rarely when it denotes a rhetorical figure. The lexeme *prilika* is used in places where *exemplum* pertains to a rhetorical figure, a Biblical parable, but rarely when it pertains to a paradigmatic example. Yet where the Latin *exemplum* denotes a short narrative form, it is translated exclusively as *eksempl*. It was possible to determine that short narratives (*eksempl*) were clearly differentiated from the person/act/virtue to be admired and imitated (*pelda*, *prilika*).

The analysis of the effort of the Croatian Glagolitic translator to use certain terms consistently also indicates which principles he was guided by when deciding which of the three lexemes to choose when translating the Latin *exemplum*. This allows us to draw the conclusion that, in the context of the ambiguity of the Latin term *exemplum*, the Croatian translation of the sermon collection *Disipul* is unique, as it is among the earliest testimonies to a Croatian translator's effort to introduce a measure of accuracy and stability in the use of terminology.

Key words: *exemplum*; Middle Ages; Glagolitic manuscript; sermon collection